

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР БАҒЫТЫ
НАПРАВЛЕНИЕ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
DIRECTION OF THE HUMANITARIAN SCIENCES**

тақырыптық рубрикалар / тематические рубрики / subject headings

**ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
HISTORY OF KAZAKHSTAN**

FTAXP/MPHTI/IRSTI 03.81.37
<https://orcid.org/0000-0003-0002-8401>
<https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>
<https://orcid.org/0009-0003-0320-0606>

¹ Тулеубаева С.А., ² Сабитов Ж.М., ³ Ташкараева А.М.*

¹ ф.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

² PhD докторы, директор. Жошы ұлысын зерделеу ҒИ. Астана, Қазақстан

³ PhD докторы, ҒБ жетекші, ҚазҰСУ. ЖҒС, Жошы ұлысын зерделеу ҒИ.
Астана, Қазақстан

**«ЗУБДАТ ӘЛ-ФИКРА ФИ ТАРИХ ӘЛ-ХИЖРА» ТАРИХИ-ХРОНИКАЛЫҚ
ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ БЕРКЕ ХАН ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР:
ДЕРЕКТАНУЛЫҚ ТАЛДАУ**

*Автор-корреспондент: assel_muxtarovna@mail.ru

*Жұмыс Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитетінің №АР26103827 «Рукн ад-Дин Байбарыс әл-Мансури ад-Дауадардың
«Зубдат әл-фикра фа тарих әл-хижра» еңбегінің аудармасы және дереккөздік талдауы:
дереккөздің ішкі сыны» гранттық жобасының аясында орындалды*

Түйін: Мақалада мәмлүк дәуірінің тарихшысы Рукн ад-Дин Байбарс әл-Мансуридің «Зубдат әл-фикра фи тарих әл-хижра» хроникалық шығармасындағы Алтын Орда ханы Берке туралы мәліметтер деректанулық тұрғыдан жан-жақты талданды. Зерттеу барысында Берке ханның исламды қабылдау тарихы, Хулагу елханымен Терек өзені маңында болған әскери қақтығыс, Мысыр мәмлүк сұлтандығымен орнатылған дипломатиялық байланыстар мен елшілік хат алмасулары қамтылған үзінділер тарихи-салыстырмалы әдіс негізінде қарастырылды. Дереккөз мәтіні тұңғыш рет қазақ тіліне аударылып, оның мазмұндық және хронологиялық дәйектілігі анықталды. Мақала «Зубдат әл-фикра» шығармасының Жошы Ұлысы тарихын, атап айтқанда Берке ханның ішкі және сыртқы саясатын, Хулагу мемлекетімен қарым-қатынасын және Мысыр мәмлүктерімен орнатқан конфессиялық-саяси одағын зерттеудегі бастапқы дереккөз ретіндегі ғылыми құндылығын негіздеп, оны отандық тарих ғылымының деректік базасына енгізуге бағытталған.

Кілт сөздер: Берке хан, Алтын Орда, Жошы Ұлысы, Байбарс әл-Мансури, мәмлүк тарихнамасы, ислам дінін қабылдау, деректану, Хулагу, дипломатиялық қатынастар.

¹Тулеубаева С.А., ²Сабитов Ж.М., ³Ташкараева А.М.*

¹д.ф.н., профессор, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Астана, Казахстан

²доктор PhD, директор НИИИнс. изучения Улуса Джучи. Астана, Казахстан

³доктор PhD, руководитель ОН, КазНУС. ВНС НИИИнс. изучения Улуса Джучи.
Астана, Казахстан

СВЕДЕНИЯ О ХАНЕ БЕРКЕ В ИСТОРИКО-ХРОНИКАЛЬНОМ СОЧИНЕНИИ «ЗУБДАТ АЛЬ-ФИКРА ФИ ТАРИХ АЛЬ-ХИДЖРА»: ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

*Автор-корреспондент: assel_muxtarovna@mail.ru

Работа выполнена в рамках грантового финансирования проекта №AP26103827 «Перевод и источниковедческий анализ труда «Зубдат аль-фикра фа тарих аль-хиджра» Рукн ад-Дина Байбарса аль-Мансури ад-Дауадара: внутренняя критика источника» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Аннотация: В статье всесторонне проанализированы в источниковедческом аспекте сведения о хане Золотой Орды Берке, содержащиеся в хронике мамлюкского историка Рукн ад-Дина Байбарса аль-Мансури «Зубдат аль-фикра фи тарих аль-хиджра». В ходе исследования на основе историко-сравнительного метода рассмотрены фрагменты о принятии ханом Берке ислама, его военном конфликте с ильханом Хулагу в районе реки Терек, а также дипломатических связях и посольской переписке с мамлюкским султанатом Египта. Текст источника впервые переведён на казахский язык, установлена его содержательная и хронологическая достоверность. Обосновывается научная значимость «Зубдат аль-фикра» как первоисточника для изучения истории Улуса Джучи, в частности внутренней и внешней политики хана Берке, его взаимоотношений с государством Хулагуидов и конфессионально-политического союза с мамлюками Египта, что направлено на введение памятника в источниковую базу отечественной исторической науки.

Ключевые слова: хан Берке, Золотая Орда, Улус Джучи, Байбарс аль-Мансури, мамлюкская историография, принятие ислама, источниковедение, Хулагу, дипломатические отношения.

¹Tuleubayeva S.A., ²Sabitov Zh.M., ³Tashkarayeva A.M.*

¹Doctor of Philological Sciences, Professor. L.N.Gumilyov ENU. Astana, Kazakhstan

²Doctor PhD, Director, SRIns. Study of the Ulus of Zhochi. Astana, Kazakhstan

³Doctor PhD, Head RD, KazNUS. LR, SRIns Study of the Ulus of Zhochi. Astana,
Kazakhstan

DATA ON KHAN BERKE IN THE HISTORICAL CHRONICLE «ZUBDAT AL-FIKRA FI TARIKH AL-HIJRA»: A SOURCE-CRITICAL ANALYSIS

*Corresponding-author: assel_muxtarovna@mail.ru

The work was carried out within the framework of grant financing of the project №AP26103827 «Translation and source analysis of the work «Zubdat al-fikra fa tarikh al-hijra» by Rukn ad-Din Baybars al-Mansuri ad-Dawadar: internal criticism of the source» Committee of Science Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

Abstract: This article provides a comprehensive source-critical analysis of information on Berke Khan of the Golden Horde contained in the chronicle "Zubdat al-Fikra fi Tarikh al-Hijra" by the Mamluk historian Rukn al-Din Baybars al-Mansuri. Using the historical-comparative method, the study examines fragments concerning Berke Khan's conversion to Islam, his military conflict with Ilkhan Hulagu near the Terek River, and diplomatic relations and correspondence with the Mamluk Sultanate of Egypt. The source text is translated into Kazakh for the first time, and its content-related and chronological reliability is established. The article substantiates the scholarly significance of "Zubdat al-Fikra" as a primary source for studying the history of the Ulus of Jochi, particularly Berke Khan's domestic and foreign policy, his relations with the Hulaguid state, and the confessional-political alliance with the Mamluks of Egypt, aiming to incorporate the monument into the source base of national historical scholarship.

Keywords: Khan Berke, Golden Horde, Ulus of Jochi, Baybars al-Mansuri, Mamluk historiography, conversion to Islam, source studies, Hulagu, diplomatic relations.

Кіріспе

XIII ғасырда Шыңғыс әулеті билігінің Еуразия кеңістігінде орнығуы Дешті Қыпшақ пен Таяу Шығыстың саяси құрылымын едәуір өзгертті және жаңа мемлекеттік бірлестіктер арасындағы күрделі қарым-қатынастардың қалыптасуына алып келді. Осы кезеңде дүниеге келген Жошы Ұлысы мемлекетінің ислам әлемімен орнатқан байланыстары, оның діни-саяси бағдарының түбегейлі өзгеруі ортағасырлық Еуразия тарихының аса маңызды кезеңдерінің бірі. Атап айтқанда, Алтын Орда ханы Берке билігі тұсында (шамамен 1257-1266 жж.) мемлекеттің ресми деңгейде исламға бет бұруы, Иран аумағында құрылған Елхан мемлекетімен қақтығысқа түсуі және Мысырдағы мәмлүк сұлтандығымен саяси-конфессиялық одақ орнатуы - өңірдің геосаяси тепе-теңдігін түбегейлі өзгерткен оқиғалар қатарына жатады.

Аталған кезеңді зерделеуде түпнұсқа жазба дереккөздердің орны ерекше. Араб және парсы тілді авторлардың еңбектері XIII ғасырдағы саяси оқиғалар мен әскери жорықтарды, дипломатиялық байланыстардың қалыптасу барысын жан-жақты сипаттайды. Солардың қатарында Рукн ад-Дин Байбарс ад-Дауадар әл-Мансуридің «Зубдат әл-фикра фи тарих әл-хиджа» еңбегі оқиғаларды хронологиялық жүйелілікпен баяндауымен және авторлық пайымдаулардың нақтылығымен ерекшеленетін негізгі дереккөздердің бірі болып саналады [1]. Автор Мысыр сұлтандары сарайында хатшы-кеңесші қызметін атқарғандықтан, оның еңбегінде келтірілген мәліметтер, әсіресе елшілік хат алмасулар мен ресми құжаттардың мазмұны, бірінші қолдан жеткен деректер ретінде ерекше сенімділікке ие.

Дегенмен, қазіргі таңда ортағасырлық шығыс дереккөздерін жаңа әдіснамалық ұстанымдар негізінде қайта қарастыру, олардың мазмұнын сын тұрғысынан талдау және толыққанды ғылыми айналымға енгізу отандық тарих ғылымының өзекті міндеттерінің бірі болып қала береді. Берке хан дәуіріне қатысты мәліметтердің әртүрлі парсы-араб дереккөздерінде шашыраңқы, ал жекелеген жағдайларда бір-біріне қайшы түрде берілуі мәселені кешенді әрі салыстырмалы негізде зерттеуді талап етеді.

Берке хан - Жошы ханның үшінші ұлы, Бату ханның бауыры, Сартақ хан мен Ұлақшы хан биліктерінен кейін 1257 жылы хан тағына отырған. Ол Алтын Ордада исламды мемлекеттік дәрежеде исламға бет бұрып, өз әулеті мен әмірлерін де осы жолға түсірді. 1260-жылдардың басында Берке хан өз туысы Хулагумен Кавказдағы Тerek өзені маңында қантөгісті шайқасқа түсті, ал одан кейін Мысыр мәмлүк сұлтаны Бейбарспен дипломатиялық байланыс орнатып, исламдық ынтымақтастыққа негізделген геосаяси одақтың бастамасын қалады. «Зубдат әл-фикра фи тарих әл-хиджа» еңбегінде дәл осы үш оқиға - исламды қабылдау тарихы, Хулагуға қарсы жүргізілген соғыс және сұлтанмен алмасқан хаттардың толық мәтіні - жүйелі түрде баяндалады. «Зубдат әл-фикра» шығармасы жекелеген зерттеулерде дереккөз ретінде пайдаланылғанымен, ондағы Берке ханға қатысты мәліметтер

аударылып, арнайы деректанулық талдаудан өтпеген.

Осыған орай, зерттеудің мақсаты - Байбарс ад-Дауадардың «Зубдат әл-фикра фи тарих әл-хиджа» еңбегіндегі Берке хан туралы мәліметтерді деректанулық тұрғыдан талдап, олардың тарихи маңызын айқындау. Бұл мақсатқа жету барысында Берке хан дәуірінің хронологиясын нақтылап, Алтын Орданың Елхан мемлекеті мен мәмлүк Мысырымен өзара қатынастарын жаңа ғылыми деректер негізінде қайта саралауға мүмкіндік туады.

Сонымен, ұсынылып отырған зерттеу «Зубдат әл-фикра» дереккөзі негізінде Берке ханның діни-саяси қызметін, оның Елхан мемлекетімен және мәмлүк Мысырымен өзара байланыстарының ерекшеліктерін кешенді түрде талдауға, сондай-ақ шығарманың Жошы Ұлысы тарихын зерттеудегі дереккөздік маңызын негіздеуге бағытталған.

Материалдар мен әдістер

Теориялық талдау

Зерттеудің негізгі материалы ретінде Рукн ад-Дин Байбарс ад-Дауадар әл-Мансуридін «Зубдат әл-фикра фи тарих әл-хиджа» тарихи шығармасында қамтылған Берке хан туралы мәліметтер алынды. Зерттеу үшін Берке ханның исламды қабылдауы, Бұхарадағы сопылық ортамен және Сейф ад-Дин әл-Бахарзимен байланысы, Жошы Ұлысындағы билікке келуі, Хулагумен саяси және әскери қақтығысы, сондай-ақ Мысыр мәмлүктерімен қарым-қатынасы туралы деректер іріктелді. Бұл мәліметтер жеке-жеке тарихи фактілер ретінде ғана емес, автор қалыптастырған тұтас баяндаудың құрамдас бөліктері ретінде қарастырылды.

Зерттеу барысында «Зубдат әл-фикра фи тарих әл-хиджа» («Һиджа жылнамасы бойынша ойдың қаймағы») еңбегінің Дональд С. Ричардс дайындаған, 1998 жылы Бейрут қаласында жарық көрген алғашқы сыни басылымы пайдаланылды. Зерттеу материалына Берке ханға қатысты һиджраның 650, 652, 653, 661, 663 және 665 жылдарындағы оқиғалар баяндалған тараулардан алынған үзінділер енгізілді. Атап айтқанда, һиджраның 650 жылына арналған «Солтүстік өңірлердегі Бату хан ибн Жошы хан ибн Шыңғыс ханның қайтыс болуы туралы баяндау», 652 жылғы «Сартақ ибн Бату хан ибн Жошы хан ибн Шыңғыс ханның қайтыс болуы туралы баяндау», 653 жылғы «Татар билеушілері Берке ибн Бату мен Хулагу ибн Төле арасында болған шайқас туралы хабар», 661 жылғы Беркенің исламды қабылдауы мен оның жанындағы татарлар және Хулагу әскерінен пана іздеген татар елшіліктері туралы хабарлар, 663 жылғы «Абақаның патшалық таққа отыруы туралы» және 665 жылғы «Солтүстік өңірлердегі татарлардың билеушісі Берке ибн Сайын ханның, яғни Бату хан ибн Жошы хан ибн Шыңғыс ханның қайтыс болуы туралы хабар» тарауларындағы мәліметтер талданды [1].

Зерттеуде сыртқы және ішкі деректанулық сын әдістері қолданылды. Сыртқы сын аясында шығарманың авторы, жазылған кезеңі, жанрлық сипаты, құрылымы, қолжазбалық және басылымдық тарихы қарастырылды. Сонымен қатар, Байбарс ад-Дауадардың мәмлүк сұлтандары сарайындағы қызметі, ресми құжаттар мен саяси ақпаратқа қол жеткізу мүмкіндігі, сондай-ақ оның Берке хан дәуіріндегі оқиғалардан хронологиялық алшақтығы ескерілді. Ішкі сын барысында Берке хан туралы хабарлардың мазмұны, баяндау логикасы, хронологиялық сәйкестігі, ықтимал ақпараттық негізі және автордың саяси-діни ұстанымының мәтінге ықпалы талданды.

Салыстырмалы-тарихи әдіс «Зубдат әл-фикрадағы» Берке хан туралы хабарларды басқа ортағасырлық араб, парсы және түркі шығармаларындағы мәліметтермен салыстыру үшін қолданылды. Салыстыру Беркенің исламды қабылдауы, Бұхарадағы сопылық ортамен байланысы, билікке келуі, Хулагумен қақтығысы және Жошы Ұлысындағы исламның таралуы туралы негізгі сюжеттер бойынша жүргізілді. Салыстырмалы материал ретінде Ибн Уасилдің [2], Рашид ад-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» [3] және Өтеміс қажының «Шыңғыс-наме» [4] шығармаларындағы мәліметтер пайдаланылды. Мәтіндік-мазмұндық талдау арқылы деректердегі ортақ тарихи өзек, хронологиялық және мазмұндық айырмашылықтар,

авторлық түсіндірулер, сондай-ақ аңыздық және агиографиялық баяндау элементтері айқындалды.

Шығармадағы мәліметтердің дәйектілігі бірнеше критерий бойынша бағаланды. Олар: автордың сипатталған оқиғаға уақыт жағынан жақындығы, оның ақпаратқа қол жеткізу мүмкіндігі, хабардың басқа тәуелсіз деректермен сәйкестігі, хронологиялық және себеп-салдарлық байланыстардың сақталуы, саяси және конфессиялық ұстанымдардың баяндауға ықпалы, тарихи хабардың аңыздық немесе агиографиялық элементтермен арақатынасы. Сонымен қатар белгілі бір мәліметтің бірнеше шығармада қайталануы оның тәуелсіз деректермен расталғанын әрдайым білдірмейді, өйткені кейінгі авторлар бұрынғы мәтіндерді пайдалануы мүмкін.

Зерттеу барысында Байбарс ад-Дауадардың Берке хан дәуіріндегі оқиғалардың тікелей куәгері болмағаны, мәліметтердің аралық жазбаша немесе ауызша дереккөздер арқылы жетуі мүмкін екендігі және мәмлүк тарихнамасының саяси-конфессиялық ұстанымы баяндау сипатына ықпал етуі ықтималдығы ескерілді. Сондықтан, деректегі мәліметтер абсолютті тарихи факт ретінде емес, өз дәуірінің саяси, діни және тарихнамалық жағдайында қалыптасқан хабарлар ретінде сын тұрғысынан қарастырылды.

Берке хан туралы «Зубдат әл-фикра фи тарих әл-хижа» шығармасында берілген мәліметтерді ғылыми тұрғыдан түсіндіру мәмлүк тарихнамасының ерекшеліктерін, Жошы Ұлысындағы исламдану үдерісін және Берке мен Хулагу арасындағы саяси қақтығыстың себептерін қарастырған зерттеулерді талдауды қажет етеді. Ортағасырлық тарихи шығармада қамтылған хабарлар оқиғалардың қарапайым тізбегі емес, автордың қолындағы ақпаратты іріктеуі, жүйелеуі және белгілі бір саяси-конфессиялық ұстаным аясында түсіндіруі нәтижесінде қалыптасқан тарихи баяндау болып табылады. Сондықтан, Байбарс ад-Дауадардың Берке хан туралы мәліметтері олардың фактологиялық мазмұнымен қатар, пайда болған тарихнамалық ортасы, ақпараттың берілу арналары және авторлық интерпретация ерекшеліктері тұрғысынан қарастырылады.

Осы әдіснамалық ұстанымға сәйкес, Байбарс ад-Дауадардың еңбегі тек Берке хан дәуіріндегі оқиғаларды тіркеген дерек ретінде емес, мәмлүк тарихнамасының саяси және мәдени ортасында қалыптасқан тарихи нарратив ретінде қарастырылады. Шығармадағы хабарлардың мазмұны мен құрылымын түсіну үшін мәмлүк авторларының тарихи материалды іріктеу қағидаларын, бұрынғы мәтіндерді пайдалану тәжірибесін және оқиғаларға саяси-конфессиялық мағына беру тәсілдерін анықтау қажет. Осы тұрғыдан қазіргі зерттеушілердің мәмлүк тарихнамасының нарративтік және мәтінаралық табиғаты туралы тұжырымдары маңызды теориялық негіз болып табылады.

Қазіргі мәмлүк тарихнамасын зерттеу деректе келтірілген мәліметтердің шынайылығын тексерумен ғана шектелмеуі тиіс. К. Хиршлер тарихи шығарманы фактілер жиынтығы емес, автор оқиғаларды іріктеп, өзара байланыстырып және оларға белгілі бір мағына беретін тұтас нарратив ретінде қарастыруды ұсынады. Сондықтан мәтіннің композициясы, баяндау тәсілі және автордың әлеуметтік-саяси ортасы деректің мазмұнымен қатар талдануы қажет [5, 168-169].

Ортағасырлық араб тарихнамасына қазіргі ғылымдағы объективтілік талаптарын тікелей қолдану әдіснамалық тұрғыдан дұрыс емес. Бұл дәуірдің тарихи шығармалары оқиғаларды тіркеумен қатар дидактикалық, моральдық, діни және саяси міндеттерді де атқарған. Сондықтан автор тарихи оқиғаны жоққа шығармай, оны өзінің идеялық ұстанымын негіздеуге қолайлы қырынан баяндауы мүмкін еді [6, р. 69].

Мәмлүк тарихнамасын зерттеуші ғалымдар Д. Литтл [7]., П.М. Холт [8]. және басқа да авторлар бұл дәуір хроникаларының ерекшелігі ретінде авторлардың бір-бірінен көшірме алу, бұрынғы хроникаларды қайта өңдеу тәжірибесінің кеңінен таралғанын атап көрсетеді. Осыған байланысты «Зубдат әл-фикрадағы» Берке хан туралы мәліметтердің ықтимал дереккөздерін, олардың басқа мәмлүк авторларының хабарларымен мәтіндік байланысын

және кейінгі хроникаларда қалай пайдаланылғанын анықтау маңызды әдіснамалық міндет болып табылады.

Мәмлүк тарихнамасындағы мәтінаралық сабақтастықты қарастырғанда бұрынғы хроникалардан алынған мәліметтердің кейінгі шығармаларға механикалық түрде көшірілмей, жаңа авторлық баяндауға бейімделіп енгізілгенін ескеру қажет. А. Филипповтың көрсетуінше, «Зубдат әл-фикра» мәтінінің кейінгі хроникалар құрамына енуі тарихи білімнің бір жылнамадан екіншісіне үздіксіз берілуі туралы түсінік қалыптастырған [6, 64]. Осыған байланысты мәтіндер арасындағы ұқсастықты олардың толық тәуелділігінің дәлелі ретінде емес, ортақ тарихнамалық дәстүр аясында бағалаған жөн.

Мәмлүк хроникасының нарративтік сипатын анықтаумен қатар, автор пайдаланған мәліметтердің шығу тегі мен берілу арналарына назар аудару қажет. Байбарс ад-Дауадар Берке хан дәуіріндегі оқиғалардың тікелей куәгері болмағандықтан, оның Жошы Ұлысы туралы хабарлары әртүрлі жазбаша және ауызша ақпарат көздері арқылы қалыптасуы ықтимал. Михаль Биранның мәмлүк авторларына монғол иеліктері туралы ақпараттың берілу арналарына қатысты тұжырымдары Байбарс ад-Дауадар пайдалануы мүмкін ақпараттық ортаны түсіндіруге мүмкіндік береді [9, 31]. Мәмлүк деректерінде аймақ туралы ақпараттың мазмұны тұрақты саяси байланыстардың шектеулілігіне және Мысыр мен Сирияға қоныс аударған орталықазиялық және ирандық тұлғалардан алынған хабарларға тәуелді болды. Елшілер, саудагерлер мен қоныс аударушылар, кейде Илхан мемлекетінің делдалдығы арқылы, мәмлүк авторларына монғол иеліктерінің географиясы, саясаты, мәдениеті мен экономикасы жөніндегі заманауи мәліметтерді жеткізген негізгі ақпарат көздеріне айналды [9, р. 46]. Сондықтан мәмлүк шығармаларындағы Жошы ұлысы мен Берке хан туралы хабарларды нақты тарихи мәліметтермен қатар, ақпараттың берілу арналары мен авторлық қабылдау ерекшеліктерін ескере отырып талдау қажет [9, 46-47].

Ақпараттың қалыптасу арналары мен мәмлүк тарихнамасының баяндау ерекшеліктерін ескеру Берке ханның исламды қабылдауы туралы хабарларды бағалауда ерекше маңызға ие. Бұл оқиға әртүрлі тарихнамалық дәстүрлерде біркелкі баяндалмаған және қазіргі зерттеулерде Жошы Ұлысындағы исламдану үдерісінің басталуы, сипаты мен кезеңдері тұрғысынан әртүрлі түсіндіріліп келеді.

Берке ханның ислам қабылдауы мен Жошы Ұлысындағы исламдану үдерісінің бастапқы кезеңдері еуропалық шығыстануда арнайы зерттеу нысанына айналды. Ж. Ришар Беркенің исламға өтуі туралы ортағасырлық мәліметтерді жинақтап, бұл оқиғаны Алтын Ордадағы ислам ықпалының күшеюімен және мұсылмандық саяси байланыстардың қалыптасуымен сабақтастыра қарастырды [10, 173-184]. Оның зерттеуі кейінгі авторлардың Беркенің ислам қабылдауы туралы тарихи және аңыздық дәстүрлерді салыстыра талдауына негіз болды.

Берке ханның исламды қабылдауы туралы мәліметтердің әртүрлі тарихнамалық дәстүрлерде біркелкі сақталмауы олардың саяси маңызымен байланысты. И. Вашари мәмлүк авторларының Беркенің исламға өтуіне айрықша назар аударғанын, өйткені бұл оқиға Мысыр мәмлүктерінің Ирандағы Илхан мемлекетіне қарсы Жошы Ұлысымен одақ құруына идеологиялық негіз болғанын көрсетеді. Ал моңғол билігімен тығыз байланысты парсы тарихшылары Беркенің конверсиясы туралы елеулі мәлімет қалдырмаған [11, 232-233]. Сондықтан «Зубдат әл-фикрада» Беркенің мұсылмандығына ерекше мән берілуін мәмлүк тарихнамасының саяси-конфессиялық мүддесімен сабақтастыра бағалау қажет.

Берке ханның исламды қабылдауы туралы мәліметтерді талдау барысында бұл оқиғаны Моңғол империясына тән діни саясаттың жалпы аясынан бөліп қарастыруға болмайды. С.Соучек моңғолдардың діни ұстанымын сипаттай отырып, «Еуразия көшпелілеріне тән діни төзімділікке немесе діни мәселелерге немқұрайды қарауға сәйкес, моңғолдар өздеріне бағынышты халықтардың ислам дініне араласпады» деп көрсетеді [12, 113]. Бұл тұжырым Беркенің исламды қабылдауы діни әралуандық сақталған ортада жүзеге асқанын және оның

бүкіл Жошы Ұлысының бір мезгілде исламдануын білдірмегенін ескеру қажеттігін көрсетеді. Сондықтан, Берке ханның жеке ислам қабылдауын Жошы Ұлысының толық әрі институционалдық исламдануымен теңестіруге болмайды. С.Соучек Моңғол империясының саяси құрылымдарындағы діни өзгерістерді сипаттай отырып, «діни бетбұрыстардың алғашқы белгілері Илхан мемлекетінің Ғазан хан тұсында және Бату әулетінің, яғни Алтын Орданың, Өзбек хан тұсында исламдануынан көрінді» деп жазады [12, 114]. Осы тұрғыдан алғанда, «Зубдат әл-фикрада» баяндалған Беркенің исламды қабылдауы исламданудың алғашқы саяси-әулеттік кезеңін көрсетсе, Өзбек хан тұсында исламның мемлекеттік және қоғамдық институттар деңгейінде орнығуы жүзеге асты.

Мари Фавероның зерттеуі «Зубдат әл-фикрадағы» Берке ханның исламды қабылдауы және өзінің жақындары мен айналасын исламға тартуы туралы мәліметті талдау үшін маңызды. Автор Берке хан тұсындағы исламдануды жеке билеушінің діни таңдауымен ғана шектемей, Жошы әулетінің өкілдерін, бектерді және оларға бағынышты топтарды қамтыған ұжымдық үдеріс ретінде қарастырады. Сондықтан Байбарыс ад-Дауадардың хабарын бүкіл Жошы Ұлысы халқының жаппай исламдануының дәлелі ретінде қабылдауға болмайды, алайда ол Берке хан тұсында билеуші әулет пен саяси элитаның бір бөлігінде исламның таралғанын көрсететін мәліметтермен үндеседі. [13].

Осы деректанулық ұстанымдар негізінде Байбарс ад-Дауадардың Берке хан туралы мәліметтерін түсіндіру үшін бірнеше өзара байланысты теориялық мәселе назарға алынды: мәмлүк тарихи нарративінің табиғаты мен мәтінаралық сабақтастығы, Жошы Ұлысы туралы ақпараттың берілу арналары, Берке ханның исламды қабылдауы мен Жошы Ұлысындағы исламдану үдерісінің сипаты, сондай-ақ Берке мен Хулагу арасындағы қақтығыстың тарихнамада түсіндірілуі. Берке ханның исламды қабылдауы бүкіл Жошы Ұлысының бір мезгілде исламдануын білдірмейді. Сонымен бірге исламдануды тек билеушінің шешімімен жүзеге асқан «жоғарыдан төменге» бағытталған үдеріс ретінде қарастыру да мәселені толық ашпайды. Д. ДиУис Батыс моңғол мемлекеттеріндегі исламдануды осылай түсіндіретін дәстүрлі үлгіні қайта қарап, «Шыңғыс әулетінің мүшелері исламға өздерінің билік негіздері – олардың әскери күштері негізделген көшпелі халық пен мұсылман әлемін танытатын тұлғалар арасындағы өсіп келе жатқан байланыстар арқылы тартылғанын ойлау қисындырақ» деп көрсетеді [14, 268]. Зерттеушінің пікірінше, мұндай байланыстар көбінесе сопылық қауымдастықтар мен харизмалық әулиелер арқылы қалыптасқан. Осы тұрғыдан алғанда, Беркенің исламды қабылдауы Жошы Ұлысының көшпелі ортасы, мұсылмандық қалалық орталықтар және сопылық желілер арасындағы ұзақ мерзімді өзара ықпалдастықтың нәтижесі ретінде бағалануы тиіс.

Берке ханның исламды қабылдауы туралы баяндауды тек тарихи оқиғаны тіркейтін хабар ретінде қарастыру жеткіліксіз. Д. ДиУис атап көрсеткендей, «Беркенің ислам дініне өту туралы әңгімесін жай мәлімет ретінде емес, түсіндіру мақсатында құрылған мағыналы баяндау ретінде қарастыру керек» [12, 268]. Осы тұрғыдан алғанда, Өтеміс қажы жеткізген асықтың оң түсуі, Құдайдың жәрдемі және періштелер әскерінің көрінуі тәрізді мотивтерді тарихи өзекті бұрмалайтын қоспалар ретінде ғана бағалауға болмайды. Олар Беркенің билікке келуін мұсылмандық дүниетаным аясында түсіндіруге және оның саяси жеңісін діни тұрғыдан заңдастыруға қызмет еткен баяндау элементтері болып табылады.

Нәтиже мен талқылаулар

Солтүстік өңірлерде Батухан бен Жошы хан бен Шыңғыс ханның қайтыс болуының баяндалуы Осы жылы Бату хан дүние салды, оның лақабы - Сайын хан еді, яғни «жақсы билеуші» деген мағынаны білдіретін. Оның түріктер мен қыпшақ жерлерінің шет аймақтары мен солтүстік өлкелердегі билігі он жылға созылды. Ол - Шыңғыс хан ұрпақтарының арасынан оларға билік жүргізген екінші әмірші болатын. Бұл мемлекетінің ордасы - Сарай еді. Оның артында үш ұл қалды: Таган, Берке және Барқуджар, олармен

оның ағасы мемлекет үшін таласқа түсті де, сол билікті оларсыз-ақ иемденіп, өзіне бекітті. Оның аты - Сартақ ибн Жошы хан ибн Шыңғыс хан. Осы жылы ол аталмыш мемлекетте билікті өз қолына мықтап бекітті.

Бату ханның қайтыс болуы және оның мұрагерлік мәселесі баяндалған бұл үзіндіде генеалогиялық сәйкессіздік орын алған. Мәтінде Таган, Берке және Барқуджар Бату ханның ұлдары ретінде көрсетілген, ал Сартақ Жошы ханның ұлы деп аталған. Дегенмен, Берке мен Беркечар Жошы ханның ұлдары, яғни Бату ханның бауырлары, ал Сартақ - Бату ханның ұлы, Жошының немересі. Бұл жердегі дерек бойынша, Сартақ - Бату ханның тікелей мұрагері болған, яғни, билік сабақтастығының нақты тарихи желісі: Бату - Сартақ - Ұлақшы - Берке. Берке ханның билікке келуі Жошы Ұлысының күрделі әулеттік-ұлыстық құрылымы жағдайында жүзеге асты. С. Соучек Жошы әулетінің иелігін «мұсылман тарихшылары Қыпшақ хандығы деп атаған» саяси құрылым ретінде сипаттап, оның «Бату әулетінің ұлысы мен Орда әулетінің ұлысынан, сондай-ақ Шибан және Тоқай-Темір әулеттеріне тиесілі бірнеше кіші үлестерден тұрғанын» атап көрсетеді [12, 112]. Бұл құрылым «Зубдат әл-фикрада» баяндалған Бату, Сартақ және Берке арасындағы билік сабақтастығын жалпы жошылық әулеттік қатынастар аясында қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Берке туралы конверсиялық дәстүрдің мазмұны билеушінің исламды қашан және қандай жағдайда қабылдағанын анықтаумен шектелмейді. Д. ДеУиздің пікірінше, Берке туралы баяндаудың негізгі мәні оның исламды жеке қабылдауында емес, мұсылмандық мәртебесін Шыңғыс хан әулетінен шыққан ханзада әрі Жошы Ұлысындағы заңды билік мұрагері ретіндегі мәртебесімен ұштастыруында жатыр [14, р. 267]. Бұл тұжырым «Зубдат әл-фикрада» Беркенің исламды қабылдауы мен оның саяси қызметінің өзара байланыста баяндалуын түсіндіруге мүмкіндік береді. Автордың баяндауында Беркенің мұсылмандық ұстанымы оның билеушілік бейнесінің ажырамас бөлігі ретінде ұсынылып, Хулагуға қарсы күресі мен Мысыр мәмлүктерімен одағына діни-саяси мазмұн береді.

Сартақ бен Жошы хан бен Шыңғысханның өлімі туралы баяндау Осыдан кейін мемлекеттің тағына Барақ (Берке) бен Бату хан бен Жошы хан бен Шыңғыс хан отырды. Ол ислам қабылдады, әрі оның иманы - көркем болды. Ол иман шамын көтеріп, мұсылман үкімдерін жарқыратып көрсетті, ғалымдар мен пақырларға жомарттық танытты, оларды өзіне жақындатты, құрметтеп барды. Ол өз мемлекетінің шет аймақтарында мешіттер мен медреселер салдырды. Оның әулетінің көпшілігі исламды қабылдады. Оның исламға келу себебі - Наджм ад-Дин Кубра шейхтың аты бүкіл аймаққа жайылып, беделі күшейіп, оның мүридтерін ірі қалаларға жіберіп, ислам үкімдерін таныта бастауы еді.

Бұл үзіндіде Беркенің билікке келуі мен исламды қабылдауының жалпы сипаттамасы берілген. Сондай-ақ, мұнда алдыңғы үзіндіде кездескен генеалогиялық сәйкессіздік қайталанып, Берке Бату ханның ұлы ретінде көрсетілген.

Үзіндіде Беркенің исламды қабылдауы Наджм ад-Дин Кубраның рухани беделімен және оның мүридтерінің қызметімен байланыстырылады. Наджм ад-Дин Кубра 1221 жылы Хорезмді моңғолдар жаулап алған кезде қайтыс болғандықтан, ол Беркенің исламды қабылдауына тікелей қатыса алмаған. Хроникада да Кубраның Берке ханмен жеке кездескені немесе оған тікелей уағыз айтқаны көрсетілмейді. Сондықтан, мәтіндегі «Наджм ад-Дин Кубраның аты жайылып... исламға келуіне себеп болды» деген мәлімет шейхтың жеке ықпалы ретінде емес, ол негізін салған сопылық дәстүрдің (силсиланың) кейінгі буындар арқылы жалғасқан рухани беделі ретінде түсіндірген жөн. Бұл сабақтастықта Кубрауия тариқатының Орталық Азиядағы беделді өкілі Сейф ад-Дин әл-Бахарзи мен оның рухани ортасына қатысы бар шейх Хадимнің орны ерекше. «Зубдат әл-фикраның» кейінгі баяндауында шейх Хадим Беркенің исламды қабылдауына ықпал еткен тұлға ретінде көрсетіледі. Автор алғашқы жалпы сипаттамада рухани сабақтастықтың аралық буындарын толық ашпай, оның түпкі бастауын Наджм ад-Дин Кубраның есімімен байланыстырады.

Беркенің исламды қабылдауы жөніндегі бұл баяндау Әбілғазының «Түрік шежіресінде»

сақталған нұсқамен жалпы сюжеттік желісі бойынша сәйкес келеді. Әбілғазының мәліметінше, Берке Сарайшыққа келген кезінде Бұхарадан жеткен керуен құрамындағы екі білімді адамды оңаша шақырып, олардан исламның негіздері мен шарттары туралы сұрағаннан кейін мұсылмандықты қабылдаған [16, 152]. Екі шығармада да Беркенің исламға келуі мұсылман діндарларымен сұхбаттасу және діни ілімді түсіндіру арқылы жүзеге асқан оқиға ретінде сипатталады. Алайда Әбілғазы бұл адамдарды жалпылама түрде «екі жақсы кісі» деп көрсетсе, «Зубдат әл-фикраның» кейінгі баяндауында исламды тарату ісі нақты сопылық тұлғалармен байланыстырылады.

Сонымен қатар Әбілғазы Беркенің інісі Тоғай-Темірді исламға тартқанын хабарлайды [16, 152]. Бұл мәлімет «Зубдат әл-фикрадағы» Берке әулеті мүшелерінің бір бөлігінің исламды қабылдағаны туралы хабармен ішінара үндеседі. Дегенмен Тоғай-Темірдің исламды қабылдауы әулет мүшелерінің көпшілігі мұсылман болды деген тұжырымды толық дәлелдемейді. Оның үстіне XVII ғасырда жазылған «Түрік шежіресін» Беркенің исламды қабылдауы жөніндегі кейінгі шежірелік дәстүрдің бір нұсқасы ретінде қолданған дұрыс.

Д.ДеУиз Беркенің исламды қабылдауы туралы дәстүрдің мәні оның жеке діни таңдауын сипаттаумен ғана шектелмейтінін көрсетеді. Бұл дәстүр Беркенің мұсылмандық мәртебесін оның Шыңғыс хан әулетінен шыққан ханзада және Жошы Ұлысындағы заңды билік иесі ретіндегі мәртебесімен байланыстырады [15, 3-13]. Осы тұрғыдан алғанда, «Зубдат әл-фикрада» Беркенің исламды қабылдауы оның билеушілік бейнесін қалыптастыратын және кейінгі саяси қызметіне діни-идеологиялық мазмұн беретін негізгі сипаттардың бірі ретінде ұсынылған.

Ол Саад ад-Дин әл-Хамауиді Хорасанға, Камал ад-Дин [әс-Сырнақиды] Түркістанға, Низам ад-Динді қыпшақтарға жасауынгер ретінде, Сейф ад-Дин әл-Бахирзиді Бұхараға жіберді. Ол Бұхарада орныққан кезде, Бараққа (Берке) өзінің айрықша ілтипатына бөленген, шейх Хадим есімді шәкіртін жіберді. Шейх Хадим онымен кездесіп, оған уағыз айтып, исламға деген сүйіспеншілігін оятты әрі оның жолын түсіндірді. Соның арқасында ол (Барақ - аудармашының ескертпесі) исламды қабылдады. Барақ (Берке) өз жақтастарының басым бөлігін исламға бет бұрғызды және шейхтің өзіне көрсеткен сол игілігі үшін оған қандай да бір жақсылық жасауды ниет етті.

Бұл үзінді алдыңғы хабардағы Берке ханның исламды қабылдауын Наджм ад-Дин Кубраның есімімен байланыстыратын тұжырымды нақтылауға мүмкіндік береді. Мұнда Кубрауия дәстүрінің рухани сабақтастығы Наджм ад-Дин Кубра - Сейф ад-Дин әл-Бахарзи - шейх Хадим тізбегі арқылы көрсетілген. Әл-Бахарзи Наджм ад-Дин Кубраның шәкірті әрі Кубрауия тариқатының Мауереннахрдағы беделді өкілдерінің бірі ретінде Бұхарада қызмет атқарған. Ал хроникада Беркені исламға тікелей үндеген тұлға ретінде әл-Бахарзидің мүридін шейх Хадим аталады. Ол Берке ханға уағыз айтып, ислам жолын түсіндіргеннен кейін билеуші исламды қабылдаған деп баяндалады. Шығарма Беркенің діни бетбұрысын Бұхарадағы Кубрауия ортасымен байланыстырады. Дегенмен, шейх Хадимнің рөлін толық дәлелденген тарихи факт ретінде емес, хроникада сақталған исламды қабылдау нұсқасының негізгі элементі ретінде қарастырған жөн.

Сейф ад-Дин әл-Бахарзидің Наджм ад-Дин Кубраның шәкірті болғаны және Бұхарадағы Кубравия сопылық ортасының Берке ханмен байланысы С. Соучектің зерттеуінде де кездеседі. Автордың мәліметінше, Наджм ад-Дин Кубра әл-Бахарзиді діни уағыз жүргізу мақсатында Бұхараға жіберген. Кейін әл-Бахарзидің ықпалы жергілікті мұсылман ортасымен ғана шектелмей, қаладағы аса беделді сопылық шейхтердің біріне айналды. Исламды қабылдаған Берке ханның шейхпен кездесу үшін Бұхараға арнайы келуі әл-Бахарзидің Жошы Ұлысының билеуші ортасындағы беделін және Бұхарадағы Кубравия өкілдерінің Алтын Ордадағы исламдану үдерісімен байланысын аңғартады [12, 117-122]. Демек, жоғарыдағы үзіндідегі мәліметке сәйкес, Наджм ад-Дин Кубраның есімі Беркенің исламды қабылдауына тікелей қатысқан тарихи тұлға ретінде емес, осы үдерісте ықпал еткен кубрауия рухани

дәстүрінің негізін салушы ретінде аталған деп түсіндіруге болады.

Бұл үзіндіні америкалық шығыстанушы Девин ДеУиздің моңғол дәуіріндегі Дешті Қыпшақтың исламдануына арналған іргелі зерттеуінде талданған аңыздық дәстүрмен салыстыруға болады. Зерттеуші Берке ханның исламды қабылдауы туралы хабарлардың бірнеше нұсқада сақталғанын және билеушінің діни бетбұрысын сопылық-агиографиялық үлгі арқылы түсіндіретінін көрсетеді. Бұл деректерде уағызшы-сынақ-мойынсұну сюжеттік моделі қайталанатын. Осы сюжеттік құрылым кейін Өзбек ханның Баба Түклес арқылы исламға келуі туралы аңыздарда анағұрлым толық әрі жүйеленген түрде көрініс табады. Яғни, Берке туралы баяндауды Дешті Қыпшақ пен Орта Азияның мұсылмандық тарихи жадында қалыптасқан ортақ нарративтің ертеректегі нұсқаларының бірі ретінде қарастырған жөн. Мұндай аңыздардың негізгі қызметі оқиғаның нақты тарихи барысын тіркеуден гөрі, хан билігінің исламдық заңдылығын негіздеу, сопылық әулиелерді исламданудың шешуші рухани делдалдары ретінде көрсету және жаңа діни-саяси тәртіпті қасиетті дәстүрмен байланыстыру болған [15, 83-87].

М. Фаверо Беркенің исламды қабылдауын орталық моңғол билігінен барған сайын дербестене түскен Жошы Ұлысындағы жаңа әлеуметтік-саяси бірегейліктің қалыптасуымен байланыстырады. Зерттеушінің пікірінше, «Берке ханның исламды қабылдауы орталық моңғол билігінен тәуелсіз жаңа Орданың қалыптасуымен тығыз байланысты болды. Бұл үдеріс тек саяси жағдайға бейімделудің көрінісі емес, Шыңғыс әулетінің дәстүрлі идеологиялық шеңберінен асып түсетін жаңа әлеуметтік бірегейлік пен ұжымдық ынтымақтастықтың негізін қалыптастырды» [13, 19-20]. Берке ханның өз жақтастарының басым бөлігін исламға бет бұрғызуы оның діни таңдауының саяси-әлеуметтік ортаға ықпал еткенін және исламның билеуші топ арасында тарала бастағанын көрсетеді. Ал шейхке жақсылық жасауды ниет етуі сопылық тұлғаны материалдық немесе саяси тұрғыдан қолдауға дайын болғанын және рухани тәлімге жауап ретінде көрсетілген ризашылық ретінде түсінуге болады. Яғни, бұл хабар Берке ханның исламдануы Кубравия өкілдерінің беделін күшейтіп, Жошы Ұлысының билеуші ортасы мен Бұхарадағы сопылық қауым арасында өзара рухани қатынастың қалыптасуына негіз болғанын көрсетеді.

Беркенің исламды қабылдаған нақты мерзімі жөнінде ортағасырлық деректер арасында айырмашылық бар. И.Вашари әл-Зәһаби, әл-Умари, әл-Қалқашанди және басқа авторлардың хабарларын салыстырып, оның исламды қабылдауының ықтимал мерзімін 1240–1253 жылдар аралығымен шектейді. Зерттеуші салыстырған бірқатар деректер Беркенің исламды қабылдауын Бұхарадағы сопылық ортамен және Сейф ад-Дин әл-Бахарзімен байланыстырады [11, 237-239]. Бұл мәліметтер «Зубдат әл-фикрада» берілген шейх Хадим туралы нұсқаны тікелей растамайды, бірақ оның әл-Бахарзи жетекшілік еткен Кубрауия ортасының қызметімен байланысын түсіндіруге мүмкіндік береді. Сондықтан шейх Хадимнің уағзын Беркенің исламмен алғаш рет танысуы ретінде де, оның бұрын қалыптасқан мұсылмандық бағдарын бекіткен кезең ретінде де қарастыруға болады. Алайда соңғы түсіндіру болжамдық сипатта екенін ескерген жөн.

Ол шейхке өзі билік жүргізіп отырған елде кедейлер мен ізгі жандардың игілігіне арналған уақыптық мүлік бөліп, одан түсетін кірісті шейхтің қажетіне жинауды бұйырды. Сондай-ақ әл-Бахарзиге баиға жіберді. Ол шейхке жеткізілген кезде, әл-Бахарзи ханның елшісінен: «Бұл не?» - деп сұрады. Елші: «Бұл - шейх билігінің аймақтарға тараған қолы, ол шейхпен бірге болған әрбір адамды қорғайды», - деп жауап берді. Сонда шейх: «Оны есекке іліп, далаға жіберіңдер. Егер ол есекті шыбын-шіркейден қорғай алса, мен оны қабылдаймын. Ал егер есекті де қорғай алмаса, оның маған қандай пайдасы бар?» - деді де, оны қабылдаудан бас тартты. Елші кері оралып, шейхтің айтқан сөздерін Бараққа жеткізді. Сонда Барақ (Берке): «Мен оған өзім барамын», — деді. Ол жолға шығып, Бұхараға келді. Шейхтің есігінің алдында үш күн тұрса да, әл-Бахарзи оны қабылдауға рұқсат бермеді. Ақырында шейхтің кейбір мұридтері: «Бұл - алыс елден шейхтің батасын

алуға және онымен жүздесуге келген ұлы патша. Оны қабылдаудың еш айыбы жоқ», - деп өтініш білдіргеннен кейін ғана шейх оған кіруге рұқсат берді. Барақ шейхтің алдына кіріп, сәлем берді. Шейх аяғын айқастыра отырған күйі оған жүзін де бұрмады. Алайда оның алдына ас пен сусын қойдырды. Барақ дәм татып, шейхтің алдында исламға деген сенімін жаңғыртты. Содан кейін өз еліне қайтып, өзі де, оның ұрпақтары да исламды берік ұстанды. Оның бұйрықтары орындалып, үкімдері ел ішінде күшіне енді. Оның жұбайы Жиджек те исламды қабылдады. Ол өзіне шатырдан мешіт жасатып, қайда барса да, оны бірге алып жүретін болды. Шатыр мешіт өзі аялдаған жерге тігіліп отырды. Барақ пен оның жұбайының игі істерінің бірқатары төменде баяндалады.

Бұл үзіндіде Берке хан мен Сейф ад-Дин әл-Бахарзи арасындағы қатынас XIII ғасырдағы моңғол билеушілері мен Мауереннахрдың сопылық ортасы арасында қалыптасқан байланыстар аясында көрсетіледі. М. Биран келтірген мәліметтер бойынша, әл-Бахарзи Берке ханмен ғана емес, Беркенің бауырлары Бату және Беркечармен, сондай-ақ Хулагумен және моңғолдық әкімшілік өкілдерімен де байланыс орнатқан. Моңғол билеушілері арасында ол «Ұлық шейх» ретінде танылған [9, р. 36]. Бұл мәліметтер әл-Бахарзидің ықпалы тек Бұхарадағы мұсылман қауымымен шектелмей, әртүрлі моңғолдық билеуші орталарға таралғанын көрсетеді. Дегенмен М. Биран пайдаланған хабарлар да әл-Бахарзи туралы сопылық-биографиялық дәстүрге негізделгенін ескеру қажет.

Үзіндіде уақыптық мүлік бөлу мен пайза жіберу өзара байланысты болғанымен, мазмұны жағынан екі бөлек әрекет ретінде баяндалады. Уақып бөлу шейх пен оның айналасындағы кедейлер мен ізгі адамдарға тұрақты экономикалық қолдау көрсетуге бағытталса, пайза хан билігі берген қорғау мен белгілі бір артықшылықтарды білдіретін өкілеттік белгісі болған. Деректе кездесетін «баиза» атауын моңғолдық «пайза» терминінің мәтіндегі нұсқасы ретінде түсіндіруге болады. Елшінің оны «шейх билігінің аймақтарға тараған қолы» деп сипаттауы пайзаның жер иелігі емес, хандық қорғау мен өкілеттіктің нышаны болғанын аңғартады. Алайда пайза иесіне берілетін құқықтардың нақты көлемі құжаттың мазмұнына және оны алушының мәртебесіне байланысты болғандықтан, оны барлық жағдайда бірдей еркін жүріп-тұру, көлік пен азық алу құқығын берген белгі ретінде жалпыламаған жөн.

Хроникада Берке бастапқыда әл-Бахарзиге уақыптық мүлік пен пайза ұсынған қамқоршы билеуші ретінде көрінеді. Алайда шейхтің пайзаны қабылдаудан бас тартуы баяндаудың бағытын өзгертеді, саяси қамқорлық ұсынған хан кейін шейхтің батасы мен қабылдауын іздеген тұлғаға айналады. Пайзаны есекке іліп, далаға жіберу туралы сөз дүниелік билік ұсынған қорғаудың шектеулілігін білдіретін символдық әрекет ретінде түсіндірілуі мүмкін. Діни-агиографиялық тұрғыдан бұл эпизод шынайы қорғаныштың хандық биліктен емес, Құдайдан келетінін меңзейді. Сонымен бірге пайзаның қабылданбауы әл-Бахарзиді материалдық игілік пен саяси артықшылыққа тәуелсіз рухани тұлға ретінде бейнелейді.

Беркенің Бұхараға келіп, шейх есігінің алдында үш күн күтуі де билеушінің сопылық әулие алдында кішірейтілуі моделін жалғастырады. Саяси иерархияда жоғары тұрған хан баяндауда шейхтің қабылдауын күткен өтініш иесі ретінде көрсетіледі. Әл-Бахарзидің оған бірден жүз бұрмауы және ерекше құрмет танытпауы шейхтің рухани беделін ханның саяси мәртебесінен жоғары қоятын баяндау тәсіліне қызмет етеді. Осылайша, хроника Беркенің билігін жоққа шығармайды, бірақ оның діни заңдылығын сопылық шейхтің батасы және рухани мақұлдауымен байланыстырады.

Д. ДеУиз Беркенің исламды қабылдауы туралы хабарларда сопылық ұстаздың шешуші рухани делдал ретінде көрсетілуін моңғол дәуірінен кейін қалыптасқан билеушілердің исламды қабылдауы жөніндегі кең ауқымды нарративтік дәстүрмен байланыстырады. Сондықтан «Зубдат әл-фикрада» сақталған шейх Хадим мен әл-Бахарзи туралы хабарларды жекелеген миссионерлік әрекеттің сипаттамасы ретінде ғана емес, Бұхарадағы Кубрауия

ортасының Жошы Ұлысының саяси элитасымен байланысын дәріптейтін тарихи-агиографиялық баяндау ретінде қарастырған жөн [14, 266].

Мәтіндегі Беркенің әл-Бахарзи алдында «исламға деген сенімін жаңғыртуы» оның исламды екінші рет қабылдағанын білдірмейді. Алдыңғы үзіндіде оның шейх Хадимнің уағзынан кейін исламға келгені баяндалған. Сондықтан әл-Бахарзимен кездесу эпизодын Беркенің бұрынғы діни таңдауын қайта растауы, сопылық шейхтің батасын алуы және мұсылман билеушісі ретіндегі мәртебесін рухани тұрғыдан бекітуі ретінде түсіндірген дұрыс.

Беркенің өзі мен ұрпақтарының исламды берік ұстанғаны туралы хабарды Жошы Ұлысының толық және бір мезгілде исламдануының дәлелі ретінде қабылдауға болмайды. Берке тұсында ханның отбасы мен саяси-әскери ортасының бір бөлігі мұсылмандық бірегейлігін ашық көрсете бастағанымен, Жошы Ұлысында әртүрлі діни қауымдар қатар өмір сүрді. Оның үстіне Беркенің мұрагерлері арасында исламды ұстанбаған билеушілер де болды. Сондықтан хроникадағы тұжырым Беркені исламды өз ортасына таратқан үлгілі мұсылман хан ретінде дәріптейтін жалпылама сипаттама болуы мүмкін. [15, 83]. М. Фаверо да Беркенің исламды қабылдауын оның жеке діни таңдауымен ғана шектемей, хан отбасы мен жақын ортасында жаңа ұжымдық бірегейліктің қалыптасуымен байланыстырады [13, 19].

Беркенің жұбайы Жиджектің исламды қабылдап, көшпелі шатыр мешіт жасатуы исламдық тәжірибенің далалық өмір салтына бейімделуін көрсетеді. Шатыр мешіт хан ордасымен бірге қозғалып, аялдаған жерде уақытша ғибадат кеңістігін қалыптастырған. Бұл дерек исламның көшпелі мәдениетті ығыстыру арқылы емес, соның тұрмыстық және кеңістіктік ерекшеліктеріне икемделу арқылы таралғанын көрсетеді [13]. Сонымен қатар Жиджек туралы хабар билеуші әулет әйелінің исламдық рәсімдерді орда кеңістігінде қолдауына қатысты құнды жеке мысал береді. Алайда осы бір хабардың негізінде Жошы әулеті әйелдерінің исламдану үдерісіндегі жалпы рөлі туралы кең қорытынды жасауға болмайды.

Беркенің әл-Бахарзиге уақып ұсынуын Сорқактани бегімнің Бұхарадағы мұсылмандық оқу орнын қолдауымен салыстыруға болады. Жувеинидің мәліметінше, Сорқактани бегім Бұхарада медресе салуға 1000 күміс балыш бөліп, оны басқаруды Сайф ад-Дин әл-Бахарзиге тапсырған. Бұл жерде Сорқактанидың қолдауы тұрақты институционалдық сипат алса, Беркенің ұсынысы шейх тарапынан қабылданбайды. Бұл эпизодта әл-Бахарзи хандық қамқорлыққа тәуелсіз рухани тұлға ретінде бейнеленген [17, 525]. Екі жағдайда да Шыңғыс әулетінің өкілдері әл-Бахарзиге экономикалық ресурс ұсынып, Бұхарадағы мұсылмандық органы қолдауға ұмтылған. Алайда Сорқактанидың қолдауы тұрақты институционалдық сипат алып, медресенің құрылуына негіз болса, «Зубдат әл-фикрада» Берке ұсынған уақып пен пайза шейх тарапынан қабылданбайды. Бұл айырмашылық хроникадағы әл-Бахарзи бейнесінің ерекше агиографиялық сипатын күшейтеді: ол хандық қамқорлыққа мұқтаж емес және саяси биліктен тәуелсіз рухани бедел иесі ретінде көрсетілген.

Бұл үзінді Берке мен әл-Бахарзи арасындағы кездесудің нақты тарихи жағдайларын сипаттаумен қатар, сопылық агиографияға тән билеушінің әулие алдында кішірейтілуі моделін де қамтиды. Оның деректік құндылығы уақып пен пайза тәрізді моңғолдық-исламдық институттар туралы хабарлардан, хан ордасы мен Бұхарадағы сопылық ортаның байланысын көрсетуінен және Беркенің мұсылман билеушісі ретіндегі бейнесінің мәмлүк тарихи жадында қалай қалыптасқанын анықтауға мүмкіндік беруінен көрінеді.

Сонымен қатар, «Зубдат әл-фикра фи тарих әл-хижра» шығармасында Берке ханның исламды қабылдауы және оның Хулагуға қарсы ұстанымы туралы төмендегі дерек берілген: *«Сол кезде (сол жылы – аудармашыдан) татарлар патшасы Барақтың (Беркенің) елшілері - әмір Жалал ад-Дин ибн әл-Қади мен шейх Нұр ад-Дин Әли келіп, оның исламды қабылдағанын хабарлады. Олармен бірге Барақтың (Беркенің) хаты да жеткізілді. Хатта татар әулеттерінің арасынан исламды қабылдап, кәпірлер (куффар) қатарынан шыққандар*

аталып, олардың тайпалары, рулары, адамдары мен жасауындары – үлкенінен кішісіне дейін егжей-тегжейлі баяндалған еді. Ол былай деді: «Біздің үлкендеріміз бен кіші бауырларымыз және олардың ұрпақтары исламды қабылдады. Олар – Будақұрдың ұлдары өздерінің нөкерлері және балаларымен бірге; Кукаджсу мен Бишубука елдері және сол елдердегі Қудгу, Қараджа, Биш Бұға, Шрамун, Бұрбақу; сондай-ақ Маңқадар өз әскері және адамдарымен бірге; Бек Қадақ Байнал, Такузағұл, Құтлық Темір Уаджи және оның ұрпақтары; Дорбай және Хорасан жорығына әзірлік жасау үшін аттандырылған түмен; сондай-ақ Байджудың қасына еріп барғандардың барлығы. Солардың қатарында Байнал ноян мен Абқахуа да бар. Олардың барлығы отбасыларымен бірге исламды қабылдап, діни міндеттер мен рәсімдерді орындады, зекет берді, Алла жолында газават пен жиһад жасады. Олар: «Бізді осы жолға бастаған Аллаға мадақ болсын! Егер Алла бізді тура жолға салмағанда, біз өз бетімізбен тура жол таба алмас едік», - деді. Біз сондай-ақ: «Елші өзіне Раббысынан түсірілгенге иман келтірді», - деген аятты оқыдық.

Сұлтан мынаны білсін: мен өзімнің қаным мен тәнімнен болған Хулагуға қарсы Алланың ұлық сөзін үстем ету және ислам дініне деген берік сенімім себепті соғысқа аттандым. Өйткені ол (Хулагу - аудармашыдан) - залым. Ал залым Аллаға және Оның Елшісіне иман келтірмейді. Мен өзімнің хабаршыларым мен елшілерімді сұлтанның елшілерімен бірге жібердім. Олар - Ербұға, Ертіму және Унамас. Олармен бірге Ибн Шихаб ад-Дин Ғазиді де аттандырдым. Өйткені ол шайқасқа қатысып, соғыста болған таңғаларлық оқиғаларды өз көзімен көрді. Сондықтан ол сұлтанға көргендерінің барлығын баяндап бермек.

Бұдан кейін сұлтанға оның игілік пен бақыт жолында зор табысқа жеткенін мәлімдейміз. Өйткені ол мұсылмандар халифатына Аббас әулетінен шыққан имамды - әл-Хаким Биамриллахты отырғызды. [Мен оның жігеріне ризашылығымды білдіріп, осы үшін Ұлы Аллаға мадақ айттым]. Әсіресе оның ислам әскерімен Бағдатқа аттанып, сол өңірлерді кәпірлердің қолынан азат еткені туралы хабар маған жеткен кезде, бұл іске деген ризашылығым арта түсті.

Бұл хат Әтилде, алты жүз алтыс бірінші жылдың ражаб айының басында жазылды». Бұл - мазмұны кеңінен баяндалған әрі сөздері тым ұзақ хат. Жоғарыда келтірілген мәтін - сол хаттың мазмұнынан алынған үзінді.

Берке ханның Жошы Ұлысы кеңсесінде дайындалған түпнұсқа хаты сақталмағандықтан, «Зубдат әл-фикрада» берілген мәтінді оның мәмлүк кеңсесінде араб тіліне аударылып, ықшамдалып және редакцияланған нұсқасы ретінде қарастырған жөн. Үзіндінің соңында автордың өзі келтірілген мәтінді «мазмұны кеңінен баяндалған әрі сөздері тым ұзақ хаттан» алынған ықшам үзінді деп көрсетеді. Сондықтан оны Берке ханның кеңсесінде жасалған дипломатиялық құжаттың сөзбе-сөз сақталған түпнұсқасы ретінде қабылдауға болмайды.

М. Фаверо мәмлүк хатшыларының Жошы билеушілерінің жолдауларын араб тілінде мазмұндап, хроникалар мен кеңселік жинақтарға енгізгенін атап көрсетеді. Осыған байланысты хаттың Каирге бағдарланған саяси редакциясын ескеру қажет болғанымен, елшілердің есімдері, сапар мерзімдері, ауызша хабарлар мен алмасқан сыйлықтар туралы нақты мәліметтер оның жоғары деректік құндылығын сақтайды [18, 330]. Хаттың құрылымында жазбаша жолдау мен ауызша куәлік өзара толықтырылған. Берке өзінің елшілерімен бірге шайқасқа қатысып, соғыстағы оқиғаларды көзімен көрген Ибн Шихаб ад-Дин Ғазиді жібергенін хабарлайды. Демек, дипломатиялық миссия тек хат жеткізумен шектелмеген: елшілер хаттың мазмұнын түсіндіріп, саяси жағдай жөнінде ауызша ақпарат беруге және мәмлүк сарайының сұрақтарына жауап қайтаруға тиіс болған.

М. Фаверо Берке ханның Каирге жіберген елшілерінің 1263 жылғы 21 мамырда жеткенін көрсетеді. Алайда бұл дата хаттың «Әтилде 661 жылдың ражаб айының басында» жазылғаны туралы мәліметпен толық үйлеспейді. Ражаб айының басы шамамен 1263 жылғы

мамыр айының алғашқы жартысына сәйкес келетіндіктен, Әтилден Каирге жетуге тым қысқа уақыт қалады. Бұл сәйкессіздік хаттың жазылу уақыты, мәмлүк кеңсесінде тіркелуі немесе хроникада даталануы барысында туған қателікпен байланысты болуы мүмкін [19, 101].

Хат мазмұнында өзара байланысты үш негізгі мәселе көрініс тапқан. Біріншіден, Беркенің және Жошы Ұлысына қарасты әулет мүшелері мен әскери ақсүйектердің исламды қабылдағаны жарияланады. Тайпалар мен әскери бөлімдердің тізімделуі Беркенің исламдануын жеке оқиға емес, оны қоршаған саяси-әскери ортаны қамтыған үдеріс ретінде көрсетуге бағытталған. Алайда бұл тізімді Жошы Ұлысының жаппай әрі бір мезгілде исламдануының тікелей дәлелі ретінде қабылдауға болмайды. Ол Беркенің мұсылман билеушісі ретіндегі беделін көтеруге және оның Бейбарыспен одақ құруға діни-саяси құқығы бар екенін көрсетуге бағытталған дипломатиялық мәлімдеме қызметін де атқарған. Сонымен қатар, тізімдегі бірқатар кісі есімдері, жер-су атаулары мен этнонимдердің оқылуы күмәнді болғандықтан, оларды арабша мәтін және хаттың басқа мәмлүк нұсқалары бойынша қайта салыстыру қажет.

Хаттың исламдық мазмұнын Құраннан алынған дәйексөздер күшейтеді. «Егер Алла бізді тура жолға салмағанда, біз өз бетімізбен тура жол таба алмас едік» деген сөйлем Құранның 7:43 аятына, ал «Елші өзіне Раббысынан түсірілгенге иман келтірді» деген сөз 2:285 аятқа сәйкес келеді. «Алланың сөзін үстем ету» тіркесі де Құранның 9:40 аятымен мағыналық жағынан үндеседі. Бұл формулалар Беркенің саяси ұстанымын исламдық түсініктер арқылы заңдастырады.

Екіншіден, Беркенің Хулагуға қарсы соғысы діни тұрғыдан негізделген: әулеттік туыстықтан исламдық ынтымақтастық жоғары қойылып, бұл Берке мен Бейбарыстың әскери-саяси одағын мұсылмандық тұрғыдан заңдастыруға қызмет еткен. Хатта Хулагудың Беркенің «қаны мен тәнінен» шыққаны айтылғанымен, ол «залым» әрі исламға қарсы тұлға ретінде көрсетіледі.

Сонымен бірге діни факторды Берке-Хулагу қақтығысының жалғыз себебі ретінде қарастыруға болмайды. Қазіргі зерттеулерде қақтығысқа Жошы ұрпақтарының Кавказ бен Әзербайжанға қатысты әулеттік-аумақтық талаптары, Хулагу әскеріндегі жошылық ханзадалар мен жасақтардың тағдыры, сауда жолдарын бақылау және Моңғол империясындағы жалпы саяси дағдарыс әсер еткені көрсетіледі. Сондықтан хаттағы жиһад риторикасы қақтығыстың барлық себептерін ашатын бейтарап сипаттама емес, бұрыннан қалыптасқан саяси, әулеттік және аумақтық қайшылықтарға исламдық-идеологиялық мазмұн берген дипломатиялық түсіндіру ретінде бағалануға тиіс [20].

Үшіншіден, хатта Бейбарыстың Каирде Аббас әулетінің өкілі әл-Хаким Биамриллаһты халифа ретінде жариялауы мақұлданады. Бұл Беркенің Бейбарыс жүргізген исламдық легитимация саясатын қолдағанын және оны мұсылман билеушісі әрі исламның қорғаушысы ретінде танығанын көрсетеді. Алайда бұдан Берке Бейбарысты бүкіл ислам әлемінің әмбебап немесе жалғыз заңды билеушісі ретінде мойындады деген қорытынды шығаруға болмайды.

Мәтіндегі Бейбарыстың «ислам әскерімен Бағдатқа аттанып, сол өңірлерді кәпірлердің қолынан азат еткені» туралы сөйлем тарихи оқиғалармен тура сәйкес келмейді. 1261 жылы Бағдатқа бағытталған жорықты Каирде алғаш халифа деп жарияланған әл-Мустансир басқарды, ол жорық барысында моңғол әскерінен жеңіліп, қаза тапты. Ал әл-Хаким Биамриллаһ Каирде 1262 жылы ғана халифа ретінде жарияланды. Сондықтан үзіндіде екі халифаға қатысты оқиғалар қабаттасқан, есімдіктер қате аударылған немесе мәтін мәмлүк редакциясында өзгерген болуы мүмкін. Хаттың арабша мәтіні мен басқа нұсқаларын салыстырмайынша, бұл сөйлемді «Бейбарыс Бағдатты азат етті» деген мағынада түсіндіруге болмайды [20, 179].

Бұл дипломатиялық байланыстың жалпы контексті Р. Амитай-Прейстің зерттеуінде де кездеседі: автор Берке-Хулагу соғысының тікелей салдары ретінде Берке ханның мәмлүктермен әскери-саяси одақ құруын көрсетеді [20]. Бұл қатынасты Берке-Хулагу

соғысының қарапайым «тікелей салдары» ретінде ғана емес, екі тараптың Илхан мемлекетіне қарсы бағытталған ортақ стратегиялық мүдделерінің нәтижесі ретінде сипаттаған дұрысырақ. Ал А.А. Порсиннің «Зубдат аль-фикра» дереккөзіне арнайы арналған монографиясында да осы шығарманың Алтын Орда тарихын, соның ішінде Берке хан дәуірін зерттеудегі орталық маңызы негізделген [21].

Татар билеушілері Барақ (Берке) ибн Бату мен Хулагу ибн Төле арасында болған шайқас туралы хабар Бұған дейін Бату ханның ұлы Тағанның әйелі Барақшынның татарлар оның ұлы Тадан Мөңкені таққа отырғызуға келіспеген кезде, Иракты жаулап алуға әзірленіп жатқан Хулагуға хат жолдағанын айтқан едік. Ол хатында Хулагуды ағасының ұлдарының қолындағы солтүстік иелікті басып алуға үгіттеді. Хат қолына тиген соң, Хулагу әскерін дайындап, оған қарай жорыққа аттанды. Алайда ол Барақшын өлтіріліп, Барақ (Берке) таққа отырғаннан кейін ғана келіп жетті.

Хулагудың өзіне қарсы соғысу үшін келгені туралы хабар Берке ханға жеткенде, ол да әскері мен жақтастарын бастап, оған қарсы аттанды. Екі жақтың арасында Терек деп аталатын өзен бар еді. Қатты аяздың салдарынан оның суы қатып қалған болатын. Хулагу мен оның жауынгерлері мұз үстімен өтіп, Беркенің иелігіне кірді.

Екі қалың қол бетпе-бет келіп, қос әскер шайқасқа түскен кезде, Хулагу мен оның әскері жеңіліске ұшырап, өз жерлеріне қарай қаша жөнелді. Олар қатқан өзеннің үстіне жаппай жиналған сәтте, мұз астарынан жарылып, әскердің көп бөлігі суға кетті. Суға батпай аман қалғандар Хулагумен бірге қашып құтылып, өз жұрттарына оралды. Осы жылы олардың арасында соғыс басталып, екі тараптың арасындағы дұшпандық бұрынғыдан бетер күшейе түсті.

Бұл шайқасқа Берке жағында қатысқандардың арасында оның немере туысы Ноғай ибн [Татар ибн] Моғол ибн Жошы хан да болды. Шайқас кезінде оның бір көзіне соққы тиіп, содан кейін бір көзі көрмей қалды. Өзен суы шайқаста қаза тауып, суға кеткендердің денелерін жазаға шығарған кезде, әлгі Ноғай оларды құрлықта қаза тапқандардың денелерімен бірге жинап, үйінділер жасатты да: «Бұлар - немере туыстарымыз бен әулетіміздің ұрпақтарының денелері. Оларды далада ит-құсқа жем қылмаңдар!» - деді.

Шығармада Барақшынның Хулагуға жолдаған хаты мен 1262-1263 жылдардағы Берке–Хулагу соғысын бір-бірімен тікелей байланыстырып көрсетеді. Бірақ Барақшынның тақ мұрагерлігіне араласуы мен Беркенің билікке келуі 1257-1258 жылдар шамасында болған, ал Жошы және Хулагу ұлыстары арасындағы ашық соғыс бірнеше жылдан кейін басталды. Сондықтан Барақшынның хатын Берке-Хулагу соғысының тікелей әрі жалғыз себебі ретінде қабылдауға болмайды. Автор Жошы Ұлысындағы тақ үшін күрес пен кейінгі ұлысаралық соғысты бір себеп-салдарлық желіге біріктіріп, тарихи оқиғалардың хронологиясын ықшамдаған болуы мүмкін.

Берке-Хулагу қақтығысының қалыптасуына Моңғол империясындағы әулеттік қайшылықтармен қатар, Хулагудың Таяу Шығыста жүргізген жаулап алу саясаты да ықпал етті. Хулагу әскерінің Бағдадтағы Аббас әулеті халифатын құлатуы және Сирияға қарай жылжуы Мысыр мәмлүктеріне тікелей қауіп төндірді. Алайда 1260 жылғы Айн Жалут шайқасында мәмлүк әскері моңғол жасақтарын жеңіліске ұшыратты. Бұл шайқаста Хулагудың негізгі әскері емес, оның Сирияда қалдырған Кетбұға басқарған әскери корпусы жеңілгенін ескеру қажет. Сондықтан Айн Жалут шайқасын Хулагу әскерінің толық талқандалуы ретінде көрсету дұрыс емес. Соған қарамастан оның саяси және психологиялық маңызы өте жоғары болды. С. Соучектің бағалауынша, «мәмлүктердің жеңісі орасан зор психологиялық әсер туғызды, өйткені ол моңғолдардың жеңілмейтіндігі туралы аңызды жоққа шығарды» [12, 110].

Бұл жеңіс Мәмлүк сұлтандығының саяси беделін нығайтып, Хулагуға қарсы тұрған Берке ханмен дипломатиялық және әскери одақ орнатуына қолайлы жағдай қалыптастырды. Алайда Берке мен Бейбарыс арасындағы жақындасуды тек Айн Жалут жеңісінің тікелей

салдары ретінде түсіндіруге болмайды. Одақтың қалыптасуына Мысыр мен Жошы Ұлысының Хулагуға қарсы ортақ мүддесі, Кавказдағы саяси жағдай, сауда жолдарын бақылау және Жошы жасақтарының Илхан мемлекеті аумағындағы тағдыры да ықпал етті.

Келтірілген үзіндіде баяндалған оқиға қазіргі тарихнамада Берке-Хулагу соғысының шешуші эпизодтарының бірі Терек өзені бойындағы шайқас туралы. Ал қазіргі зерттеулерде Терек бойындағы шайқас 1263 жылдың қаңтар айының ортасына жатқызылады [20, 79]. Сондықтан оқиғаны кейбір еңбектердегідей тек «1262 жылғы шайқас» деп көрсету хронологиялық тұрғыдан дәл емес: соғыс қимылдары 1262 жылы басталып, Терек бойындағы шешуші кезең 1263 жылдың қаңтарында өтті.

Бұл шайқас Шыңғыс хан ұрпақтары арасындағы алғашқы ірі қарулы қақтығыстардың бірі ретінде Моңғол империясының саяси ыдырауын тереңдеткен маңызды тарихи оқиға болды. Дегенмен оны моңғол әулеттері арасындағы абсолютті алғашқы қарулы қақтығыс деп атаудан сақ болған жөн. Онымен бір мезгілде Құбылай мен Арықбұға арасындағы Төле әулетінің азамат соғысы жүріп жатқан еді. Терек шайқасының ерекшелігі - Жошы және Төле ұлыстарының әскери күштері арасында Кавказ аймағында болған ауқымды ашық қақтығыс болуында.

«Зубдат әл-фикрада» шайқас Берке мен Хулагудың тікелей бетпе-бет келуі ретінде баяндалады. Алайда басқа деректерге сүйенген қазіргі реконструкция бойынша, жорықтың бастапқы кезеңінде Хулагу Жошы Ұлысының Ноғай басқарған күштерін кейін шегіндірген, содан кейін оларды қууды ұлы Абақаға тапсырған. Терек өзені маңындағы шешуші шайқаста Абақа басқарған ильхандық әскер жеңіліске ұшырап, шегіну кезінде мұз ойылып, жауынгерлердің едәуір бөлігі суға кеткен. Абақаның өзі аман қалған [22, 554]. Осыған байланысты хроникадағы «Хулагу мен оның әскері жеңіліске ұшырады» деген тұжырымды Хулагудың жеке өзі Терек бойындағы шешуші шайқаста әскер басқарды деген мағынада қабылдауға болмайды. Хулагу жалпы жорықтың саяси және жоғарғы әскери басшысы болғанымен, Терек бойындағы шешуші кезеңде ильхандық күштерді оның ұлы Абақа басқарған. Жошы әскерінің алдыңғы бөлімдеріне Ноғай қолбасшылық етті, ал Берке негізгі күштермен кейін қосылған болуы мүмкін. Сондықтан «Зубдат әл-фикрада» Берке мен Хулагу нақты майдан қолбасшылары ретінде емес, бір-біріне қарсы тұрған Жошы және Төле әулеттерінің саяси өкілдері ретінде алдыңғы қатарға шығарылған деп түсіндіруге болады.

XIII ғасырдағы сириялық тарихшы, мәмлүк саяси ортасымен тығыз байланыста болған Ибн Уасилдің мәліметі де осы оқиғаның идеялық мазмұнын ашуға мүмкіндік береді. Оның хабарлауынша, шайқастан кейін қаза тапқандарды көрген Беркенің: «Моңғолдар моңғол қылышынан қырылып жатыр. Егер біз бірлікте болғанымызда, бүкіл әлемді бағындырар едік», деп өкініш білдіргенін жазады [20, 80]. Бұл хабар «Зубдат әл-фикрада» Ноғайдың: «Бұлар - немере туыстарымыз бен ұрпақтарымыздың денелері. Оларды далада ит-құсқа жем қылмаңдар», - деген сөздермен мазмұндық жағынан үндеседі. Екі хабарда да Терек шайқасы әскери жеңіс ретінде ғана емес, Шыңғыс хан ұрпақтарының өзара қырғыны және әулеттік бірліктің бұзылуы ретінде көрсетіледі. Мұнда Шыңғыс ұрпақтарының әртүрлі тармақтары арасындағы туыстық бірліктің бұзылуы бейнеленген. Бұл ортақ ақпарат көзінен, мәмлүк ортасында таралған ауызша хабарлардан немесе шайқас туралы қалыптасқан біртұтас нарративтік дәстүрден туындауы мүмкін. Алайда екі мәтіндегі сөздердің мазмұндық ұқсастығы олардың міндетті түрде бір ортақ жазба деректен алынғанын дәлелдемейді. Бір нұсқада өкініш сөзі Берке ханға, екіншісінде Ноғайға телінеді. Бұл айырмашылық шайқас туралы хабардың мәмлүк ортасында ауызша таралып, әр авторда әртүрлі тарихи тұлғамен байланыстырылғанын көрсетуі мүмкін. Сондықтан ортақ ақпарат көзі жөніндегі пікірді нақты қорытынды емес, ықтимал түсіндіру ретінде ұсынған дұрыс. Сонымен бірге бұл сөздер тарихи тұлғалардың сөзбе-сөз сақталған сөздері ғана емес, әулеттік қырғынды айыптайтын әдеби-моральдық формула болуы да мүмкін.

Терек өзеніндегі мұздың ойылып, әскердің суға кетуі мәтіндегі оқиғаның шарықтау

шегін құрайды. Басқа деректерде бұл жағдай бірнеше әскери кезеңнің нәтижесі ретінде көрсетіледі: Ноғайдың шегінуі, ильхандық әскердің оны қуып Жошы Ұлысының аумағына өтуі, қарсы шабуыл және Абақа әскерінің мұзды өзен арқылы кейін шегінуі. «Зубдат әл-фикрада» осы оқиғалар біртұтас көрініске біріктірілген. Мұздың жарылуы жеңілістің жалғыз себебі ретінде емес, шегініп келе жатқан әскердің шығынын күрт арттырған табиғи фактор ретінде қарастырылуға тиіс. Демек, ильхандық әскер алдымен қарсы шабуыл нәтижесінде жеңіліп, содан кейін ретсіз шегіну барысында мұзды өзенге жаппай шыққан. Мұздың опырылуы шайқастың әскери нәтижесін тудырған негізгі себеп емес, қалыптасқан жеңілістің адам шығынын көбейткен фактор болған.

Берке-Хулагу қақтығысының негізінде Жошы әулетінің Кавказ бен Әзербайжанға қатысты бұрынғы құқықтары, аталған аймақтардан түсетін кірістерді бөлу мәселесі, Хулагу жағында қызмет еткен Жошы әулеті өкілдерінің қаза табуы және ұлыстар арасындағы саяси бәсеке жатты. Беркенің исламды қабылдауы мен Бағдадтың күйреуіне көзқарасы бұл қайшылықты одан әрі күшейткен факторлардың бірі болды [20, 78]. Сондықтан Берке–Хулагу соғысын тек діни қарама-қайшылықпен немесе Борақшынның Хулагуға жолдаған хатымен түсіндіру жеткіліксіз. Қақтығыстың негізінде әулеттік билік, Кавказ бен Әзербайжанға бақылау орнату, бұрынғы жошылық құқықтар, аймақтан түсетін кірістерді бөлу және Хулагу әскеріндегі Жошы ұрпақтарының тағдырына байланысты өзара сабақтас себептер жатты. Бағдадтың 1258 жылы талқандалуы мен Беркенің исламдық ұстанымы осы қайшылықтарға қосымша діни-идеологиялық мазмұн берді.

Сол кезде (сол жылы – аудармашыдан), зұл-хиджа айының алтыншы күні пана іздеп, исламды қабылдауға ниет білдірген татарлардың үлкен бір тобы келді. Олардың саны мыңға жуық еді. Араларында Кармун, Имтагийе, Нүкие, Жабрақ, Құбан, Насгийе, Тышұр, Набту, Сабхи, Жұжлян, Исқарқа, Иркүк, Қарай, Салагийе, Мунқадим және Сарған есімді ақсүйектер болды. Олар Барақтың (Беркенің) жақтастары еді. Барақ оларды Құлағуға көмек көрсету үшін жіберген болатын және олар біраз уақыт оның жанында болды. Құлағу мен Барақтың арасында жанжал туындап, дұшпандық орнаған кезде, Барақ оларға Құлағуды тастап, өзіне келуді бұйырып хат жолдады. Егер оған жете алмаса, Мысыр елінің әскерлері жағына өтуді тапсырды.

Олар келгеннен кейін исламды қабылдап, ғұсыл құйынып тазару рәсімін жасады. Жоғарыда аталғандардың арасындағы беделділері қолбасшылар мен әмірлер болып тағайындалды. Оларға иқта үлестері мен таблханалар берілді. Сондай-ақ олар мол сыйлықтармен, құрмет киімдерімен және тарту-таралғылармен марапатталды. [Оларды әл-Люке аймағына орналастырды].

Келтірілген үзінді «Зубдат әл-фикра фи тарих әл-хиджа» шығармасындағы 661/1263 жылғы оқиғалар бөліміне жатады. Автор оқиғаны жеке куәландырғанын көрсетпейді, әрі хроникасын оқиғадан бірнеше онжылдық өткен соң, Ибн Абд аз-Захирдің сарайлық материалдарына сүйеніп құрастырған [23, 37]. Сондықтан бұл хабарды оқиғаның тікелей куәгерлік сипаттамасы ретінде емес, Мәмлүк сарайында қалыптасқан ресми ақпараттық дәстүрдің Бейбарыс әл-Мансури еңбегінде сақталған нұсқасы ретінде қарастырған жөн.

Бейбарыс әл-Мансуридің хабарлауынша, зұл-хиджа айының алтыншы күні Мысырға пана сұрап, ислам қабылдауға ниет білдірген саны мыңға жуық «татар» тобы келген. XIII-XIV ғасырлардағы араб-парсы тарихнамасында бұл атау моңғолдарды және моңғол билігіне байланысты әртүрлі әскери топтарды жалпылама белгілеу үшін қолданылған. Сондықтан үзіндідегі «татарлар» атауын келгендердің барлығының этникалық шығу тегін дәл анықтайтын ұғым ретінде қабылдауға болмайды. Топтың құрамында моңғолдармен қатар Жошы және Хулагу ұлыстарының әскерінде қызмет еткен түркі және басқа да әскери элементтер болуы ықтимал.

Қазіргі зерттеулерде Мәмлүк сұлтандығына сырттан келген осындай әскери топтарды белгілеу үшін «уафидия» ұғымы қолданылады. Н.Накамачи бұл атауды тұрақты әскери

корпустың ресми және өзгермейтін атауы ретінде емес, әртүрлі кезеңдерде Мәмлүк мемлекетіне келген әскери босқындар мен олардың басшыларын біріктіретін шартты категория ретінде қарастыруды ұсынады. Оның көрсетуінше, «уафидия» термині замандас деректерде жүйелі түрде қолданылмаған және оның мағынасы уақытша әрі нақты айқындалмаған [24, 55].

Дерек келгендерді Берке ханның бұрын Хулагуға көмекке жіберген жақтастары ретінде сипаттап, екі ел арасында дұшпандық орнағанда оларды кері шақырғанын, ал бұл мүмкін болмаса Мысыр әскеріне қосылуды тапсырғанын хабарлайды. Бұл мәлімет Моңғол империясының әлі де ортақ әскери міндеткерлік қағидалары сақталған кезеңінде Жошы Ұлысының жасақтары Хулагудың Таяу Шығыстағы жорықтарына қатысқанын көрсетеді. Берке мен Хулагу арасындағы қатынас шиеленіскеннен кейін мұндай жасақтардың бұрынғы қызмет орнында қалуы саяси тұрғыдан қауіпті болды. Олардың Беркенің бұйрығымен Мысырға өтуі Жошы-Хулагу қақтығысының әскер құрамына және жекелеген қолбасшылардың саяси бағытына тікелей әсер еткенін аңғартады [20, 78]. Оқиғаның негізгі желісі Ибн Абд аз-Захир [25], Ән-Нууайри [26] еңбектерінде де кездеседі. Ибн Абд аз-Захир Кармун басқарған топты 661/1263 жылы келген моңғолдардың екінші легі ретінде сипаттайды [25, 177]. Бұл салыстыру Мәмлүк сұлтандығына моңғол әскери топтарының бір мезетте емес, бірнеше кезеңмен келгенін көрсетеді. Сондықтан «мыңға жуық» деген санды 1263 жылы Мысырға өткен барлық моңғолдардың жалпы саны ретінде емес, Кармун бастаған белгілі бір топқа қатысты берілген көрсеткіш ретінде қарастырған дұрыс. Сонымен қатар ортағасырлық хроникаларда әскер саны көбіне шамамен берілетіндіктен, бұл мәліметті абсолютті дәл статистикалық көрсеткіш ретінде қолдануға болмайды.

Аталған хроникалардағы кісі есімдерінің жазылуында да айырмашылықтар болуы мүмкін. Кармун, Имтағийе, Нүкие, Жабрақ, Құбан және басқа есімдер араб жазуында түркі-моңғол атауларын таңбалау барысында фонетикалық өзгеріске түскен. Сондықтан олардың қазіргі қазақша берілуін түпкілікті анықталған нұсқа деп қабылдамай, арабша басылымдардағы жазылуы мен параллель деректердегі нұсқаларын салыстыру қажет.

Дегенмен, бұл үш хроника бір-бірінен толық тәуелсіз деректер болып саналмайды, себебі олар ортақ сарайлық-әкімшілік ақпараттық дәстүрге сүйенеді. Ибн Абд аз-Захир Бейбарыс сұлтанның кеңсесінде қызмет атқарып, оқиғаларға жақын кезеңде жазғандықтан, оның мәліметтері кейінгі авторларға негізгі дерек болған болуы мүмкін. Сондықтан үш шығармадағы ұқсас хабарларды бір оқиғаны бір-бірінен тәуелсіз растайтын үш бөлек куәлік ретінде көрсету дұрыс емес. Сандық, есімдік және хронологиялық айырмашылықтарды бір деректі дұрыс, екіншісін қате деп қарапайым түрде жіктемей, ортақ сарайлық хабардың әр шығармада қалай өңделгенін көрсететін мәтіндік айырмашылықтар ретінде бағалау қажет.

Деректе ислам қабылдағаннан кейін топ басшыларына әмірлік мәртебе берілуі, икта үлестерінің тағайындалуы, таблхана ұстау құқығының берілуі, құрмет киімдері мен сыйлықтардың үлестірілуі олардың мәмлүк әскери-қызметтік жүйесіне ұйымдасқан әскери топ ретінде енгізілгенін көрсетеді. Мұндағы икта жерді жеке меншікке беру емес, белгілі бір аумақтан түсетін кірісті әскери қызмет атқару шартымен пайдалану құқығын білдірді. Ал таблхана әмірдің әскери оркестр ұстау құқығына және оның сарайлық-әскери мәртебесіне байланысты болды. Алайда бұл мәртебелердің берілуі әрбір әмірдің қарамағына нақты саны белгіленген жасақ тапсырылғанын білдірмейді [24, 62]. Накамачидің зерттеуіне сәйкес, Бейбарыс тұсында келген моңғол уафидилерінің барлығы төменгі дәрежелі халқа әскері құрамына енгізілді деген бұрынғы пікір расталмайды. Олардың белгілі бір бөлігі құлдыққа айналдырылмай-ақ сұлтанға бағынышты патшалық әскер құрамына қабылданған, ал кейбір қолбасшылары кейін Мәмлүк әскери иерархиясында жоғары дәрежелерге жеткен. Бұл олардың ерікті әскери қызметшілер ретіндегі мәртебесі мен сұлтанға тікелей тәуелділігін көрсетеді [24, 69]. Үзіндінің соңындағы оларды «әл-Люке аймағына орналастырды» деген мәлімет келген топтың тек әскери қызметке қабылданып қана қоймай, белгілі бір кеңістікке

ұйымдасқан түрде қоныстандырылғанын көрсетеді. Сонымен, үзінді Берке-Хулагу қақтығысының Мысыр мәмлүктерінің әскери жүйесіне тікелей ықпал еткенін көрсетеді. Беркенің бұрын Хулагуға көмекке жіберген жақтастары екі билеуші арасындағы соғыс басталғаннан кейін Мысырға өтіп, ислам қабылдау рәсімінен өткен және Бейбарыстың әскери-қызметтік жүйесіне енгізілген. Автор олардың қабылдануын исламдық ынтымақтастықтың көрінісі ретінде баяндағанымен, бұл үдерістің саяси және әскери маңызы да айқын болды: Бейбарыс жаңа жауынгерлер мен қолбасшыларға ие болса, Берке Хулагудың әскери әлеуетін әлсіретіп, Мысырдағы одақтасының күшін жанама түрде арттырды. Сонымен бірге бұл хабарды сандық көрсеткіштері мен діни формулалары толық объективті сипаттағы мәлімет ретінде емес, Бейбарыстың саясатын дәріптеген мәмлүк сарайлық тарихнамасының аясында пайдалану қажет.

Сол жылы Абақа патшалық тағына отырып, Барақтың жауынгерлерімен соғысу үшін әскер жасақтады. Бұл олардың арасындағы екінші шайқас еді. Әскердің өз еліне қарай аттанғаны туралы хабар Бараққа жеткен кезде, ол да қол жинап, оған Бису Нұға ибн Татар ибн Могол ибн Жошы хан ибн Шыңғыс ханды қолбасшы етіп тағайындады. Ол әскердің алдыңғы легінде аттанды. Кейін Барақ оның соңынан Йесантай есімді тағы бір қолбасшыны жіберді.

Абақаның жауынгерлері қалың қолымен түн қараңғылығының бөліктеріндей қаптап келе жатқан Йесантайға қарай ұмтылды. Олар оны талқандау үшін шоғырланып, күш біріктірді. Алайда Йесантай оларды жеңіп, кейін шегінуге мәжбүр етті. Сол кезде ол Абақа әскерлері Нұға мен оның жанындағы жауынгерлерді қоршауға алды деп ойлады. Алайда көп ұзамай өзі жеңіліске ұшырап, кейін шегінді де, ақырында қашуға мәжбүр болды.

Ал Нұға болса, Абақаның әскерін өкшелей қуып, оларға лап қойды. Ол олардың қатарын бұзып, тас-талқан етті және біразын өлтірді. Оларды жеңіп, Барақтың алдына қайтып келді. Бұдан кейін оның мәртебесі биіктеп, абыройы артты. Барақ оны бірнеше түменнің басына қойды. Сөйтіп, ол хандықтар арасында кеңінен танылды.

Ал Йесантайдың Барақ алдындағы кінәсі ауырлай түсті. Оның басынан кешкен оқиғаларды, Алла қаласа, алдағы жерде баяндаймыз.

Келтірілген үзінді 663 жылдағы (1264-1265 жылдар) оқиғаларға, нақтырақ айтқанда, Хулагу қайтыс болғаннан кейін оның ұлы Абақаның Елхан тағына отыруына қатысты. Абақаның таққа отыру рәсімі 663 жылдың 3 рамазанында, яғни 1265 жылғы 19 маусымда өткен. Сондықтан хроникада айтылған әскери қақтығыс Хулагу тұсында басталған Жошы-Илхан соғысының Абақа билігінің алғашқы кезеңінде қайта жалғасуын көрсетеді. Мәтіндегі «екінші шайқас» тіркесін соғыстың барлық кезеңдерін дәл санайтын хронологиялық белгі ретінде емес, автордың алдыңғы Терек шайқасынан кейінгі жаңа қақтығысты ажырату тәсілі ретінде түсінген жөн.

Шайқастың нәтижесі мәмлүк және парсы-илхандық деректерде қарама-қайшы баяндалады. Бейбарыс әл-Мансури Нұғаның илхандық әскерді қуып жетіп, оның қатарын бұзғанын және Беркенің алдына жеңіспен оралғанын хабарлайды. Рашид ад-Динге негізделген илхандық нұсқа бойынша, керісінше, Хулагудың ұлы Йошмұт 663 жылы (1265 жылдың соңында) Нұға әскерін жеңіп, оны шегінуге мәжбүр еткен. Бұдан кейін Абақа Кура өзенінен өтіп, Беркенің негізгі әскері жақындағанда кері шегінген [3]. Осы айырмашылық екі тарихнамалық дәстүрдің бір оқиғаны қарсы тұрған саяси орталықтардың мүддесіне сәйкес баяндағанын көрсетеді. Мәмлүк нұсқасы Беркенің одақтасы Ноғайдың жеңісін және оның беделінің өсуін алдыңғы қатарға шығарса, ильхандық нұсқа Йошмұттың жеңісін атап көрсетеді. Сондықтан шайқастың жеңімпазын тек «Зубдат әл-фикраға» сүйеніп анықтауға болмайды. Деректерді салыстыру кезінде олардың Мәмлүк және Илхан сарайларымен байланысты саяси бағытын ескеру қажет.

Ән-Нууайри [27] мен әл-Айни [28]. баяндауларының «Зубдат әл-фикрамен» композициялық және мазмұндық жақындығы олардың бір мәмлүк мәтіндік дәстүріне

жататынын көрсетеді. Сондықтан бұл шығармалардағы ұқсас мәліметтерді бір-бірінен толық тәуелсіз үш куәлік ретінде пайдалануға болмайды. Олардың ортақ сарайлық хабарға немесе бір-бірімен байланысты мәтіндік дәстүрге сүйенуі ықтимал. Нұсқалар арасындағы айырмашылықтар оқиғаның әр авторда қалай қысқартылып, толықтырылып немесе риторикалық тұрғыдан өңделгенін анықтауға мүмкіндік береді.

Үзіндідегі «ол хандықтар арасында кеңінен танылды» деген жазбаға ұқсас дерек Әл-Айниде «ол хандар қатарында санала бастады» түрінде берілген және ол Нұғаның хан болғандығын білдірмейді. Нұға Жошы әулетінің өкілі әрі ықпалды әскери қолбасшы болғанымен, Жошы Ұлысының ханы болған жоқ, сондықтан бұл тіркес оның әскери-саяси беделінің өсуін білдіретін риторикалық сипаттама ретінде түсіндірілуі тиіс [29]. Демек, үзіндінің деректанулық маңызы шайқастың жеңімпазын анықтаудан гөрі, 1265 жылғы қақтығыстың мәмлүк мәтіндік дәстүрінде қалай баяндалғанын және Ноғай беделінің өсуі қалай түсіндірілгенін көрсетуінде.

Ноғайдың бірнеше түменнің басына қойылғаны туралы мәлімет оның Берке билігінің соңғы кезеңінде әскери қолбасшы ретінде күшейе бастағанын көрсетеді. Алайда кейінгі дәуірдегі саяси ықпалын 1265 жылғы бір шайқастың тікелей әрі бірден қалыптасқан нәтижесі ретінде көрсетуге болмайды. Дж. Уилсонның зерттеуінше, Ноғайдың Жошы Ұлысындағы ықпалы біртіндеп күшейген, ал тарихнамада оның билігі кейде шамадан тыс жоғары бағаланған. Сондықтан үзінді Ноғайдың кейінгі саяси үстемдігінің нақты басталу сәтін емес, мәмлүк тарихи дәстүрінде оның беделінің өсуі қалай түсіндірілгенін көрсетеді.

Үзіндінің деректанулық маңызы шайқастың жеңімпазын түпкілікті анықтаудан гөрі, 1265 жылғы қақтығыстың мәмлүк мәтіндік дәстүрінде қалай баяндалғанын ашуда жатыр. Автор Ноғайдың әскери табысын оның Берке алдындағы мәртебесінің өсуімен байланыстырып, бұл эпизодты қолбасшының саяси беделге ие болуының бастапқы кезеңі ретінде ұсынады. Ал парсы-илхандық деректермен салыстыру бір оқиғаның қарсылас саяси орталарда әртүрлі түсіндірілгенін көрсетеді.

Солтүстік өлкелердегі татарлардың билеушісі, Шыңғыс ханның ұлы Жошы (Души) ханның ұлы Бату хан, яғни Сайын ханның ұлы Барақтың қайтыс болғаны туралы хабар
Сол жылы Барақ - солтүстік өлкелердегі татарлардың билеушісі қайтыс болды. Ол исламды өз қалауымен қабылдап, оның діни ғұрыптарын ашық ұстанды. Өз отбасын, руын, жақындары мен әскерін де ислам дініне кіргізді. Онымен әл-Мәлик әз-Заһир арасында бейбіт келісім жасалды. Барақ онымен хат алмасуын үзбей, байланысын бәсеңдеткен жоқ. Әл-Мәлик әз-Заһир оны Хулагу мен оның тайпаларына қарсы қойды. Бұған дейін баяндалғандай, олардың арасында соғыстар болған еді. Барақ қайтыс болған кезде, артында ер жынысты ұрпақ қалмады. Сондықтан оның орнына билікке бауырының ұлы отырды.

Берке ханның ислам қабылдауы жөніндегі мәліметтер әртүрлі тарихнамалық дәстүрлерде біркелкі сақталмаған. Байбарс ад-Дауадар «Зубдат әл-фикрада» Беркенің исламды Сайф ад-Дин әл-Бахарзидің шәкірті шейх Хадимнің уағызы арқылы қабылдағанын хабарлайды. Ал XVI ғасырда жазылған Өтеміс қажының «Чингиз-наме» шығармасында Берке туған кезінен мұсылмандыққа бейім тұлға ретінде сипатталады: нәресте кезінде ол мұсылман емес әйелдердің сүтін ембегеннен кейін мұсылман әйелге берілген. Бұл мотив ислам қабылдаудың нақты тарихи жағдайын түсіндіруден гөрі Беркенің мұсылмандық болмысын туа біткен қасиет ретінде көрсетуге және оны сакралдандыруға бағытталған. Сондықтан Өтеміс қажы баянын Беркенің конверсиясын тікелей куәландыратын дерек емес, оның мұсылмандығы туралы кейін қалыптасқан агиографиялық дәстүрдің көрінісі ретінде бағалау қажет [4, 96]. «Зубдат әл-фикра» мен «Чингиз-наме» арасындағы айырмашылық олардың жазылған уақыты мен жанрлық ерекшеліктеріне байланысты. Мәмлүк хроникасы Беркенің исламға келуін Бұхарадағы кубравиялық сопылық ортамен және нақты уағызшының қызметімен байланыстырса, Өтеміс қажы оның мұсылмандығын дүниеге келген сәтінен бастап байқалған қасиет ретінде көрсетеді. Бірінші нұсқа конверсияны тарихи-саяси

оқиға түрінде, ал екінші нұсқа билеушінің киелі болмысын танытатын агиографиялық хикая түрінде баяндайды. Р. Хаутала мұсылман авторлары билеушінің исламды қабылдау нәтижелерін әсірелеп, оның қарамағындағы саяси-әскери ортаның тұтас мұсылман болғаны жөнінде жалпылама түсінік қалыптастыруы мүмкін екенін көрсетеді. Зерттеушінің салыстырмалы талдауы Жошы Ұлысында исламның таралуы ұзақ әрі біркелкі емес үдеріс болғанын, мұсылмандармен қатар дәстүрлі нанымдарды және христиандықты ұстанған қауымдардың да сақталғанын айғақтайды [30, pp. 65–79].

Беркенің исламды қабылдағаны және Бейбарыспен елшілік әрі хат алмасу байланыстарын орнатқаны мәмлүк деректері мен қазіргі зерттеулерде расталады. Берке тұсында ислам билеуші әулет пен оның айналасында тарала бастады, бірақ ұлыс халқы діни жағынан біртекті болған жоқ [31]. Мари Фавероның пікірінше, Берке хан тұсында исламдану билеушінің жеке діни таңдауымен шектелмей, Жошы Ұлысының саяси элитасының бір бөлігін қамтыған ұжымдық сипат ала бастады. Беркенің соңынан бірқатар жошылық ақсүйектердің исламды қабылдауы хандардың «сұлтан» атағын қолдануына, Хорезмшахтар мен селжұқтардың саяси мұрасына сүйенуіне және Орталық Азия мен Анадолыдан ғұламалар мен сопыларды өз сарайына тартуына жағдай жасады. Осы тұрғыдан алғанда, «Зубдат әл-фикрадағы» Беркенің жақындарын, руы мен айналасындағы адамдарды исламға тартқаны туралы хабар тарихи үдерістің жалпы бағытымен сәйкес келеді. Алайда бұл мәліметті Берке билігі кезінде Жошы Ұлысының бүкіл халқы жаппай ислам қабылдады деп түсіндіруге болмайды, өйткені мемлекетте діни әралуандық сақталып, исламдану ең алдымен билеуші әулет пен саяси элитаның белгілі бір бөлігін қамтыды [13].

Беркенің ислам қабылдауы жеке діни таңдау болғанымен, оның салдары билеушінің жеке өмірімен шектелмеді. И. Вашари Беркенің туыстарының, айналасындағы ақсүйектердің және әскери күшінің құрамындағы бірқатар тайпалардың исламды қабылдағанын көрсетеді. Мәмлүк деректерінде Берке елшілігінің Каирге мұсылман татар әулеттері мен тайпаларының тізімін жеткізгені, ал оның иеліктерінде ғұламалар мен сейіттердің ханафи мазһабын тарата бастағаны баяндалады [11, 249]. Осы тұрғыдан алғанда, Берке дәуірі Жошы Ұлысының толық исламдануы емес, исламдық идеялар, діни қызметкерлер мен институттардың Дешті Қыпшаққа таралуының маңызды бастапқы кезеңі ретінде бағалануы тиіс.

Өтеміс қажының мәліметінше, Дешті Қыпшақ Берке ханға бағынғаннан кейін ол халықтың едәуір бөлігін исламға кіргізген [4, 99]. Алайда автор кейін Берке қайтыс болған соң бұл үдерістің тұрақты сипат алмағанын және халықтың бір бөлігінің бұрынғы сенімдеріне қайта оралғанын көрсетеді. Бұл мәлімет Берке дәуірін Жошы Ұлысының толық әрі түпкілікті исламданған кезеңі ретінде емес, билеуші мен оның айналасында басталған, бірақ әлі орнықтаған исламданудың алғашқы маңызды сатысы ретінде бағалауға мүмкіндік береді.

Берке хан туралы конверсиялық дәстүрлерді кейінгі Жошы Ұлысы билеушілерінің ислам қабылдауы жөніндегі хикаялардан оқшау қарастыруға болмайды. Д.ДиУис Берке туралы мәліметтерді Алтын Ордадағы исламдану хикаяларының кең ауқымды тарихи және эпикалық дәстүрі аясында талқылайды [31, 83]. Бұл тұрғыдан алғанда, билеушінің исламды қабылдауы туралы баяндау оның жеке сеніміндегі өзгерісті ғана емес, Шыңғыс әулетінің билігін мұсылмандық дүниетаным шеңберінде қайта түсіндіру үдерісін де көрсетеді. Сондықтан «Зубдат әл-фикрада» сақталған шейх Хадим мен Берке туралы хабарды кейінгі конверсиялық аңыздармен салыстыру оның тарихи өзегін ғана емес, саяси және діни мағынасын да ашуға мүмкіндік береді.

Бейбарыс пен Берке арасындағы дипломатиялық байланыс 660 жылы (1261-1262 жылдар) басталып, 661 жылы (1263 жылы) елшіліктер алмасуға ұласты. Олардың жақындасуының саяси негізі Хулагу мемлекетіне қарсы ортақ мүдде болды. Сондықтан «әл-Мәлик әз-Заһир оны Хулагуға қарсы қойды» деген тұжырым мәмлүк ортасының Бейбарыстың рөлін айқындайтын баяндау үлгісі саналады. Берке–Хулагу қақтығысының

аумақтық және әулеттік себептері бұл байланыс орнағанға дейін қалыптасқан еді [20, 79].

Осы себепті Бейбарыс Беркені Хулагуға қарсы соғысуға мәжбүр етті немесе олардың арасындағы қақтығысты өзі туғызды деп түсіндіру дұрыс емес. Мәмлүк авторы Бейбарыстың дипломатиялық ықпалын күшейтіп көрсету үшін оны Беркенің Хулагуға қарсы әрекетінің негізгі ұйымдастырушысы ретінде бейнелейді. Шын мәнінде Жошы мен Хулагу ұлыстары арасындағы аумақтық, әулеттік және экономикалық қайшылықтар Мысырмен тұрақты дипломатиялық байланыс орнағанға дейін пайда болған. Бейбарыс осы дайын қақтығысты өз мемлекетінің сыртқы саяси мүддесіне тиімді пайдаланды.

Әбілғазы Берке ханның 663 хижра жылында (1265-1266 жж.) ішек шаншуынан қайтыс болғанын және оның патшалығы жиырма бес жылға созылғанын жазады [16, 152]. Алайда бұл хронология Беркенің билік ету мерзімі туралы қазіргі тарихнамада қабылданған мәліметтермен сәйкес келмейді. Берке шамамен 1257-1266 жылдары билік жүргізген, сондықтан оның жиырма бес жыл патшалық құрғаны туралы мәлімет тарихи тұрғыдан расталмайды. Әбілғазының Беркенің өлімін 663 жылға жатқызуы да басқа деректердегі 665 жылмен сәйкес келмейді. Мұндай алшақтық жыл санаудағы қателіктен, қолжазбалық дәстүрден немесе Берке мен Хулагудың қайтыс болған жылдарына қатысты мәліметтердің араласуынан туындауы мүмкін. Сондықтан Беркенің өлім мерзімін анықтау кезінде замандас және оқиғаға жақын мәмлүк-парсы деректеріне басымдық берген дұрыс.

Берке 665 жылы (1266-1267 жылдары) Абақаға қарсы жорық кезінде қайтыс болып, Жошы Ұлысының тағына Батудың немересі, Тұқанның ұлы Меңгу-Темір отырды. Берке Кура өзені маңында Абақа әскеріне қарсы жорық барысында ауырып қайтыс болған деп баяндалады. Оның өлімі Жошы Ұлысындағы биліктің қайтадан Бату әулетінің тармағына өтуіне алып келді. Үзіндідегі «оның орнына билікке бауырының ұлы отырды» дегені осы оқиғаны меңзейді. Беркенің өлімінен кейін Абақа мен Меңгу-Темір арасында көп ұзамай бейбітшілік орнап, Берке мен Хулагу тұсында басталған ашық әскери қақтығыстың сол кезеңдегі белсенді сатысын аяқтады [33, 243]. Дегенмен Жошы және Илхан ұлыстары арасындағы Кавказ бен Әзербайжанға қатысты бәсеке толық жойылған жоқ. Сонымен қатар Мөңке-Темір Мәмлүк сұлтандығымен Берке тұсында қалыптасқан дипломатиялық қатынасты жалғастырды. Сондықтан Беркенің өлімі Жошы-Мәмлүк байланысының аяқталуын емес, оның жаңа билеуші тұсында жалғасуын білдіреді [33, 246].

Сонымен, Беркенің қайтыс болуы туралы хабар оның мұсылман билеушісі ретіндегі бейнесін, Бейбарыспен дипломатиялық байланысын және Хулагуға қарсы күресін бір қорытынды баяндауға біріктіреді. Автор Беркені өз ортасын исламға бастаған, Мәмлүк сұлтанымен тұрақты байланыс орнатқан және Хулагу әулетіне қарсы күрескен билеуші ретінде дәріптейді. Алайда бұл сипаттамадағы жаппай исламдану, Бейбарыстың соғысты ұйымдастырудағы рөлі және мұрагердің туыстық дәрежесі туралы тұжырымдарды басқа деректермен салыстырып, мәмлүк сарайлық тарихнамасының саяси бағытын ескере отырып пайдалану қажет.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесінде «Зубдат әл-фикра фи тарих әл-хижра» шығармасының Берке хан дәуіріндегі Жошы Ұлысының саяси, діни және дипломатиялық тарихын зерттеудегі маңызды дереккөздердің бірі екені анықталды. Шығарма Беркенің исламды қабылдауы, Хулагу әулетімен қақтығысы және Мысыр мәмлүктерімен дипломатиялық байланысы жөніндегі өзара сабақтас мәліметтерді сақтаған маңызды дерек болып табылады. Оның құндылығы мәмлүк сарайына түскен хаттардың, елшілік хабарлардың және ауызша мәліметтердің мазмұнын жеткізуінде. Алайда сақталған мәтіндерді түпнұсқа құжаттардың сөзбе-сөз көшірмесі емес, араб тіліне аударылып, ықшамдалып, хрониканың баяндауына бейімделген нұсқалар ретінде қарастырған жөн.

Салыстырмалы талдау шығармадағы ақпараттың барлығы бірдей дәл емес екенін

көрсетті. Мәтінде Жошы әулетінің генеалогиялық байланыстары шатастырылып, бірнеше кезеңнен тұрған әскери оқиғалар біртұтас баяндауға біріктірілген. Сонымен қатар Беркенің исламдық ұстанымы, Ноғайдың жеңістері және Бейбарыстың саяси рөлі мәмлүк сарайының мүддесіне сәйкес дәріптелген. Сондықтан «Зубдат әл-фикраның» сенімділігі оның мәліметтерін парсы, араб және түркі деректерімен салыстырып, автордың саяси ұстанымын ескеру арқылы анықталуы тиіс.

Зерттеу Берке дәуіріндегі исламдандудың бүкіл Жошы Ұлысын бірден қамтымағанын, алдымен билеуші әулет пен саяси-әскери элитаның бір бөлігі арасында таралғанын көрсетті. Берке-Хулагу соғысының діни риторикамен түсіндірілуіне қарамастан, қақтығыстың негізінде әулеттік бәсеке, Кавказ бен Әзербайжанға қатысты талаптар және экономикалық мүдделер жатты. Ал Берке мен Бейбарыстың жақындасуы исламдық ынтымақтастықпен қатар, Илхан мемлекетіне қарсы ортақ стратегиялық мүддеге негізделді.

Жалпы алғанда, жүргізілген зерттеу «Зубдат әл-фикра» еңбегінің тек мәмлүк-моңғол қатынастары тарихы үшін ғана емес, сонымен қатар Алтын Орда тарихын, оның ішінде Берке хан билігінің ішкі және сыртқы саясатын зерттеуде де құнды әрі толық игерілмеген дереккөз екенін көрсетті. Шығарманың негізгі маңызы жекелеген оқиғаларды хабарлауымен ғана емес, Берке ханның мұсылман билеушісі, Бейбарыстың одақтасы және Хулагу әулетінің қарсыласы ретіндегі бейнесінің мәмлүк тарихи дәстүрінде қалай қалыптасқанын ашуға мүмкіндік беруімен айқындалады.

Әдебиеттер тізімі: деректер мен тарихнамалық еңбектер

1. Richards D.S. Baybars al-Dawadar Rukn al-Din al-Mansuri. Zubdat al-fikrah fi tārīkh al-hijrah. ed. by Beirut: al-Ma'had al-Almānī lil-Abhāth al-Sharqīyah; Berlin: al-Kitāb al-'Arabī, 1998. XXXIV, 488 p. Bibliotheca Islamica; 42. ISBN 978-3-87997-135-0.
2. Ibn Waṣīl. Mufarrij al-kurūb fi akhbār Banī Ayyūb / taḥqīq Jamāl al-Dīn al-Shayyāl, Ḥasanayn Muḥammad Rabī', Sa'īd 'Abd al-Fattāḥ 'Āshūr. Al-Qāhira, 1953-1977. 5 vols.
3. Rashīd al-Dīn. The Successors of Genghis Khan. trans. by J.A.Boyle. New York: Columbia University Press, 1971.
4. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме: факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В.П.Юдина. подготовила к изданию Баранова Ю.Г. Комментарии и указатели Абусейтовой М.Х. Алма-Ата. 1992. 296 с.
5. Hirschler K. Studying Mamluk Historiography: From Source-Criticism to the Cultural Turn. Ubi Sumus? Quo Vademus? Mamluk Studies-State of the Art. ed. by S.Conermann. Göttingen: V&R unipress; Bonn University Press, 2013. P.159-186. DOI: 10.14220/9783737001007.159.
6. Filipau A. The Chronicle of Baybars al-Manṣūrī al-Nāṣirī 'Zubda(t) al-Fikra(t) fi Tārīkh al-Hijra(t)' in the Studies of the Mamluk State in Egypt in the Early Bahri Period. Gumilyov Journal of History. 2026. Vol. 154, no. 1. P. 60-75. DOI: 10.32523/3080-129X-2026-154-1-60-75.
7. Little D.P. An Introduction to Mamlūk Historiography: An Analysis of Arabic Annalistic and Biographical Sources for the Reign of al-Malik an-Nāṣir Muḥammad ibn Qalā'ūn. Wiesbaden. Franz Steiner Verlag, 1970. 154 p. (Freiburger Islamstudien; Bd. 2).
8. Holt P.M. Three Biographies of al-Zāhir Baybars. Medieval Historical Writing in the Christian and Islamic Worlds / ed. by D.O.Morgan. London. School of Oriental and African Studies, 1982. P. 19-29.
9. Biran M. The Mental Maps of Mongol Central Asia as Seen from the Mamluk Sultanate. Journal of Asian History. 2015. Vol. 49, no. 1-2. P. 31-51. DOI: 10.13173/jasiahist.49.1-2.0031.
10. Richard J. Berke Khan et les débuts de l'islamisation de la Horde d'Or. Revue des études islamiques. 1967. Vol. 35. P. 173-184.

11. Vásáry I. «History and Legend» in Berke Khan's Conversion to Islam. Aspects of Altaic Civilization III: Proceedings of the Thirtieth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. ed. by D. Sinor. Bloomington: Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies, 1990. P. 230-252.

12. Soucek S. A History of Inner Asia. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. XIII, 369 p. DOI: 10.1017/CBO9780511991523.

13. Favereau M. Introduction: The Islamisation of the Steppe // *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*. 2018. №143. P. 13–26. DOI: 10.4000/remmm.10661.

14. DeWeese D. Altın Orda'da İslâmlaşma ve Yerel Din: Tarihî ve Dasitânî Gelenekte Baba Tükles ve İslâm'a Geçiş / çev. Harun Tuncer. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2025. 600 s. ISBN 978-625-5929-64-8.

15. DeWeese D. Problems of Islamization in the Volga-Ural Region: Traditions about Berke Khan. Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilisation in the Volga-Ural Region (Kazan, 8–11 June 2001) / ed. by A. Çaksu, R. Mukhammetshin. Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), 2004. P.3-13. ISBN 92-9063-135-X.

16. Абуль-Гази Багадур-хан. Родословное древо тюрков. пер. и предисл. Г.С.Саблукова; послесл. и примеч. Н. О. Катанова. Казань: Типо-литография Императорского Казанского университета, 1906. 336 с.

17. Juvaini 'Ala al-Din 'Ata-Malik. The History of the World-Conqueror. trans. by J.A. Boyle..Cambridge, MA: Harvard University Press, 1958. Vol. II.

18. Favereau M. The Golden Horde and the Mamlûks. The Golden Horde in World History: A Multi-Authored Monograph. Kazan: Sh. Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences, 2017. P. 329–346. ISBN 978-5-94981-254-9.

19. Favereau M. Pervoe pis'mo khana Berke sultanu Beibarsu po mamliuiskim istochnikam (661/1263 g.). *Zolotoordynskaia tsivilizatsiia*. 2011. №. 4. P. 101-113.

20. Amitai-Preiss R. Mongols and Mamluks: The Mamluk–Ilkhanid War, 1260-1281. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. XV, 272 p. DOI: 10.1017/CBO9780511563485.

21. Порсин А. А. История Золотой Орды конца XIII - начала XIV веков в труде Рукн ад-Дина Бейбарса ал-Мансури «Зубдат ал-фикра». Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. 276 с. ISBN 978-5-94981-276-1.

22. Amitai R. Hulāgu Khan // *Encyclopaedia Iranica*. 2004. Vol. XII, fasc. 5.P. 554-557. URL: <https://www.iranicaonline.org/articles/hulagu-khan/> (accessed: 18.06.2026).

23. Richards D. S. A Mamluk Amir's Mamluk History: Baybars al-Manşūrī and the Zubdat al-Fikra. The Historiography of Islamic Egypt (c. 950-1800). ed. by H. Kennedy. Leiden: Brill, 2001. The Medieval Mediterranean; Vol. 31. P. 37-44.

24. Nakamachi N. The Rank and Status of Military Refugees in the Mamluk Army: A Reconsideration of the Wāfidīyah. *Mamlūk Studies Review*. 2006. Vol. 10, №1. P. 55-81.

25. Ibn 'Abd al-Zāhir, Muḥyī al-Dīn 'Abd Allāh. Al-Rawḍ al-zāhir fī sīrat al-Malik al-Zāhir. ed. by 'Abd al-Azīz al-Khuwayṭir. Riyadh: Mu'assasat Fu'ād, 1976.

26. Al-Nuwayrī, Shihāb al-Dīn Aḥmad ibn 'Abd al-Wahhāb. Nihāyat al-arab fī funūn al-adab. ed. by Muḥammad 'Abd al-Hādī Sha'ira. Al-Qāhira: al-Mu'assasa al-Miṣriyya al-'Āmma lil-Ta'līf wa-l-Tarjama wa-l-Ṭibā'a wa-l-Nashr, 1990. Vol. 30.

27. Al-Nuwayrī, Shihāb al-Dīn Aḥmad ibn 'Abd al-Wahhāb. Nihāyat al-arab fī funūn al-adab. ed. by Sa'id 'Abd al-Fattāh 'Āshūr. Al-Qāhira: Dār al-Kutub al-Miṣriyya, 1985. Vol. 27.

28. al-'Aynī, Badr al-Dīn Maḥmūd. 'Iqd al-jumān fī ta'rīkh ahl al-zamān: 'aṣr salāṭīn al-mamālīk, 648-712 H. Ed. Muḥammad Muḥammad Amīn. 5 vols. Cairo: Dār al-Kutub wa-l-Wathā'iq al-Qawmiyya, 2010.

29. Wilson J.R. The Role of Nogai in the Golden Horde: A Reassessment. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 2022. Vol.75, №4. P. 609-637. DOI: 10.1556/062.2022.00232.

30. Hautala R. Comparing the Islamisation of the Jochid and Huleguid Uluses. *Muslim and*

Christian Perspectives. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*. 2018. №143. P. 65-79. DOI: 10.4000/remmm.10705.

31. DeWeese D. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 1994. 656 p.

32. Favereau M. *The Golden Horde and the Mamluks: The Birth of a Diplomatic Set-Up (660–5/1261–7). Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies: Studies on Diplomacy and Diplomatics*. ed. by F.Bauden, M. Dekkiche. Leiden; Boston: Brill, 2019. P.302-326. DOI: 10.1163/9789004384637_008.

33. Favereau M., Pochekaev R.Yu. *The Golden Horde, c. 1260-1502. The Cambridge History of the Mongol Empire*. ed. by M. Biran, H.Kim. Cambridge: Cambridge University Press, 2023. Vol.I. P.243-318. DOI: 10.1017/9781316337424.005.

Reference liste:

sources and historiographical works

1. Richards D.S. *Baybars al-Dawadar Rukn al-Din al-Mansuri. Zubdat al-fikrah fi tārikh al-hijrah*. ed. by Beirut: al-Ma'had al-Almānī lil-Abhāth al-Sharqīyah; Berlin: al-Kitāb al-‘Arabī, 1998. XXXIV, 488 p. *Bibliotheca Islamica* (Байбарс Әл-Давла әл-Дин Әл-Мансури. Зубдат Әл-Фивед. авторы: Бейрут: әл-Маъхад әл-Алмани лил-Абхат әл-Шарқия; Берлин: әл-Китаб әл-араби, 1998 ж. XXXIV, 488 Б. Ислам Кітапханасы); 42. ISBN 978-3-87997-135-0.

2. Ibn Waṣīl. *Mufarrij al-kurūb fi akhbār Banī Ayyūb* (Ибн Вазир. Муфарридж әл-куруб формуласы ахбар Бани Айюб).. taḥqīq Jamāl al-Dīn al-Shayyāl, Ḥasanayn Muḥammad Rabī‘, Sa‘īd ‘Abd al-Fattāḥ ‘Āshūr. Al-Qāhira, 1953-1977. 5 vols

3. Rashīd al-Dīn. *The Successors of Genghis Khan* (Раш Маджид әл-Давла. Шыңғыс Ханның Мұрагерлері) trans. by J.A.Boyle. New York: Columbia University Press, 1971.

4. Utemish-khadzhi. *Chingiz-name: faksimile, perevod, transkriptsiya, tekstologicheskiye primechaniya, issledovaniye* V.P.Yudina. podgotovila k izdaniyu Baranova YU.G. *Kommentarii i ukazateli* Abuseitovoy M.KH. Alma-Ata. 1992. 296 s.

5. Hirschler K. *Studying Mamluk Historiography: From Source-Criticism to the Cultural Turn. Ubi Sumus? Quo Vademus? Mamluk Studies-State of the Art* (Мамлюк Тарихнамасын Зерттеу: Дереккөзден-Сыннан Мәдени Айналымға дейін. Уби Сумус? Вадемус деген не? МамлюктануҚазіргі Заман) ed. by S.Conermann. Göttingen: V&R unipress; Bonn University Press, 2013. P.159-186. DOI: 10.14220/9783737001007.159.

6. Filipau A. *The Chronicle of Baybars al-Manṣūrī al-Nāṣirī ‘Zubda(t) al-Fikra(t) fi Tārikh al-Hijra(t)’ in the Studies of the Mamluk State in Egypt in the Early Bahri Period* (Бахри Дәуірінің Басындағы Египеттегі Мамлюк Мемлекетін Зерттеудегі Байбарс әл-Маншури әл-Наиридін «Зубда(т) әл-Фикра(т) фи Тарих әл-Хижра(т)» Шежіресі). *Gumilyov Journal of History*. 2026. Vol. 154, no. 1. P. 60-75. DOI: 10.32523/3080-129X-2026-154-1-60-75.

7. Little D.P. *An Introduction to Mamlūk Historiography: An Analysis of Arabic Annalistic and Biographical Sources for the Reign of al-Malik an-Nāṣir Muḥammad ibn Qalā’ūn*. (әл-Малик ан-Н-Сэр Мұхаммедбннің Билігі кезіндегі араб Жылнамалық Және Өмірбаяндық Дереккөздерін талдау). Wiesbaden. Franz Steiner Verlag, 1970. 154 p. *Freiburger Islamstudien*; Bd. 2

8. Holt P.M. *Three Biographies of al-Zāhir Baybars. Medieval Historical Writing in the Christian and Islamic Worlds* (Әл-аахир Байбарстың Үш Өмірбаяны. Христиан және Ислам Әлеміндегі ортағасырлық Тарихи Жазба) ed. by D.O.Morgan. London. School of Oriental and African Studies, 1982. P. 19-29.

9. Biran M. *The Mental Maps of Mongol Central Asia as Seen from the Mamluk Sultanate* (Мамлюк Сұлтандығынан Көрінетін Моңғол Орталық Азияның Психикалық Карталары).

Journal of Asian History. 2015. Vol. 49, no. 1-2. P. 31-51. DOI: 10.13173/jasiahist.49.1-2.0031.

10. Richard J. Berke Khan et les débuts de l'islamisation de la Horde d'Or. *Revue des études islamiques* (Берке Хан Және Алтын Орданың Исламдануының басталуы. Исламтануға шолу). 1967. Vol. 35. P. 173-184.

11. Vásáry I. «History and Legend» in Berke Khan's Conversion to Islam (Берке Ханның Исламды қабылдауындағы. «Тарих және аңыз»). *Aspects of Altaic Civilization III: Proceedings of the Thirtieth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*. ed. by D.Sinor. Bloomington: Indiana University, Research Institute for Inner Asian Studies, 1990. P. 230-252.

12. Soucek S. A History of Inner Asia (Ішкі Азия тарихы) Cambridge: Cambridge University Press, 2000. XIII, 369 p. DOI: 10.1017/CBO9780511991523.

13. Favereau M. Introduction: The Islamisation of the Steppe. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* (Кіріспе: Даланың Исламдануы. Мұсылман әлемі мен Жерорта теңізіне шолу). 2018. №143. P. 13–26. DOI: 10.4000/remmm.10661.

14. DeWeese D. Altın Orda'da İslâmlaşma ve Yerel Din: Tarihî ve Dasitânî Gelenekte Baba Tükles ve İslâm'a Geçiş. Çev (Баба Түклес Тарихи Және Даситани дәстүрінде және исламға көшуде Алтын Ордадағы исламдану және жергілікті дін). Harun Tuncer. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2025. 600 s. ISBN 978-625-5929-64-8.

15. DeWeese D. Problems of Islamization in the Volga-Ural Region: Traditions about Berke Khan (Еділ - Жайық аймағындағы исламдану мәселелері: Берке Хан Туралы Дәстүрлер). *Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilisation in the Volga-Ural Region* (Kazan, 8–11 June 2001). ed. by A. Çaksu, R. Mukhammetshin. Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA), 2004. P.3-13. ISBN 92-9063-135-X.

16. Abul'-Gazi Bagadur-khan. *Rodoslovnoye drevo tyurkov*. per. i predisl. G.S.Sablukova; poslesl. i primech. N.O.Katanova. Kazan': Tipo-litografiya Imperatorskogo Kazanskogo universiteta, 1906. 336 s.

17. Juvaini 'Ala al-Din 'Ata-Malik. *The History of the World-Conqueror* (Джувайни әл-Дин әл-малик. Әлемді жаулап алушының тарихы). trans. by J.A.Boyle. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1958. Vol. II.

18. Favereau M. The Golden Horde and the Mamlūks. *The Golden Horde in World History* (Алтын Орда Және Мамлюктер. Әлемдік Тарихтағы Алтын Орда) A Multi-Authored Monograph. Kazan: Sh. Marjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences, 2017. P. 329-346. ISBN 978-5-94981-254-9.

19. Favereau M. *Pervoe pis'mo khana Berke sultanu Beibarsu po mamliuiskim istochnikam* (661/1263 g.). *Zolotoordynskaia tsivilizatsiia*. 2011. №. 4. P. 101-113.

20. Amitai-Preiss R. *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid War, 1260-1281* (Моңғолдар Мен Мамлюктер: Мамлюк-Илханидтер Соғысы, 1260-1281 жж). Cambridge: Cambridge University Press, 1995. XV, 272 p. DOI: 10.1017/CBO9780511563485.

21. Porsin A. A. *Istoriya Zolotoy Ordyy kontsa XIII - nachala XIV vekov v trude Rukn ad-Dina Beybarsa al-Mansuri «Zubdat al-fikra»*. Kazan': Institut istorii im. SH. Mardzhani AN RT, 2018. 276 s. ISBN 978-5-94981-276-1.

22. Amitai R. Hulāgu Khan (Хулагу Хан). *Encyclopaedia Iranica*. 2004. Vol. XII, fasc. 5. P. 554-557. URL: <https://www.iranicaonline.org/articles/hulagu-khan/> (accessed: 18.06.2026).

23. Richards D.S. *A Mamluk Amir's Mamluk History: Baybars al-Manṣūrī and the Zubdat al-Fikra. The Historiography of Islamic Egypt (c. 950-1800)* (Мамлюк Әмірдің Мамлюк Тарихы: Байбарс әл-Маншури және Зубдат әл-Фикра. Ислам Египетінің Тарихнамасы (шамамен 950-1800)). ed. by H. Kennedy. Leiden: Brill, 2001. *The Medieval Mediterranean*; Vol. 31. P. 37-44.

24. Nakamachi N. *The Rank and Status of Military Refugees in the Mamluk Army: A Reconsideration of the Wāfidīyah* (Мамлюк армиясындағы әскери босқындардың дәрежесі мен мәртебесі: вафидияны қайта қарай). *Mamlūk Studies Review*. 2006. Vol. 10, №1. P. 55-81.

25. Ibn 'Abd al-Zāhir, Muḥyī al-Dīn 'Abd Allāh. *Al-Rawḍ al-zāhir fī sīrat al-Malik al-Zāhir*

(Ибн 'абд эл -āахир, Муһи' ад-Дин ' абд Аллах. «Әл-Рау Әл-захир «формуласы» сират Әл-Малик әл-āахир»). ed. by 'Abd al-Azīz al-Khuwaytir. Riyadh: Mu'assasat Fu'ād, 1976.

26. Al-Nuwayrī, Shihāb al-Dīn Aḥmad ibn 'Abd al-Wahhāb. Nihāyat al-arab fī funūn al-adab (Шихаб әл-Дин Амад ибн абд әл-Уаххаб. Нихаят әл-араб формуласы фунун әл-адаб). ed. by Muḥammad 'Abd al-Hādī Sha'īra. Al-Qāhira: al-Mu'assasa al-Miṣriyya al-‘Āmma lil-Ta’līf wa-l-Tarjama wa-l-Ṭibā‘a wa-l-Nashr, 1990. Vol. 30.

27. Al-Nuwayrī, Shihāb al-Dīn Aḥmad ibn 'Abd al-Wahhāb. Nihāyat al-arab fī funūn al-adab (Шихаб әл-Дин Амад ибн абд әл-Уаххаб. Нихаят әл-араб формуласы фунун әл-адаб). ed. by Sa'īd 'Abd al-Fattāḥ 'Āshūr. Al-Qāhira: Dār al-Kutub al-Miṣriyya, 1985. Vol. 27.

28. al-'Aynī, Badr al-Dīn Maḥmūd. 'Iqd al-jumān fī ta'rīkh ahl al-zamān: 'aṣr salāṭīn al-mamālīk, 648-712 H. Ed. Muḥammad Muḥammad Amīn (Әл-джуман фи тарих ахл әл-заман: салан әл-мамалик, 648-712 Жж. Мұхаммед Мұхаммед Амин). 5 vols. Cairo: Dār al-Kutub wa-l-Wathā'iq al-Qawmiyya, 2010.

29. Wilson J.R. The Role of Nogai in the Golden Horde. A Reassessment (Алтын Ордадағы Ноғайдың Рөлі. Қайта Бағалау). Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. 2022. Vol.75, №4. P. 609-637. DOI: 10.1556/062.2022.00232.

30. Hautala R. Comparing the Islamisation of the Jochid and Huleguid Uluses: Muslim and Christian Perspectives. Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée (Жохидтер Мен Хулегуидтер Ұлыстарының Исламдануын салыстыру: Мұсылман және Христиан Көзқарастары. Мұсылман әлемі мен Жерорта теңізіне шолу). 2018. №143. P. 65-79. DOI: 10.4000/remmm.10705.

31. DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition (Алтын Ордадағы исламдану және жергілікті дін: баба түклес және тарихи-эпикалық дәстүр бойынша исламды қабылдау). University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 1994. 656 p.

32. Favereau M. The Golden Horde and the Mamluks: The Birth of a Diplomatic Set-Up (660–5/1261–7). Mamluk Cairo, a Crossroads for Embassies (Алтын Орда және мамлюктер: дипломатиялық құрылымның тууы (660-5 / 1261-7). Studies on Diplomacy and Diplomatics ed. by F.Bauden, M. Dekkiche. Leiden; Boston: Brill, 2019. P.302-326. DOI: 10.1163/9789004384637_008.

33. Favereau M., Pochekaev R.Yu. The Golden Horde, c. 1260–1502. The Cambridge History of the Mongol Empire (Алтын Орда, шамамен 1260-1502 жж. Моңғол Империясы). ed. by M.Biran, H.Kim. Cambridge: Cambridge University Press, 2023. Vol. I. P. 243-318. DOI: 10.1017/9781316337424.005.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы) - Ташкараева Асель Мұхтаровна - PhD философия докторы, Қазақ ұлттық спорт университеті Ғылым бөлімінің жетекшісі, «Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институтының» жетекші ғылыми қызметкері. Астана, Қазақстан. телефон: +77051211308. email.ru: assel_muxtarovna@mail.ru.